

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE
FAKULTA HUMANITNÍCH STUDIÍ

Katedra Obecné antropologie

Dagmar Grešlová

**Obraz holokaustu v narrativech
a „místech paměti“**

Diplomová práce

Vedoucí práce: **Mgr. Martin Korčok**

Praha 2008

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem předkládanou práci zpracovala samostatně a použila jen uvedené prameny a literaturu. Současně dávám svolení k tomu, aby tato práce byla zpřístupněna v příslušné knihovně UK a prostřednictvím elektronické databáze vysokoškolských kvalifikačních prací v repozitáři Univerzity Karlovy a používána ke studijním účelům v souladu s autorským právem.

V Praze dne

Dagmar Grešlová

Na tomto místě bych ráda poděkovala všem mým respondentům, kteří byli tak laskaví, a přistoupili na interview. Dále bych ráda poděkovala Mgr. Martinu Korčokovi za konzultace při psaní práce.

Obsah

Summary	6
Key words	6
Abstrakt	7
Klíčová slova	7
I. Úvod - výzkumný problém, teze	9
II. Metodologie	13
III. Teoretická východiska	15
IV. Re-konstrukce paměti v narativech	20
IV. 1: Motivace vyprávět	20
IV. 2: Emoce	21
IV. 3: Důvěra	21
IV. 4: Selektivnost paměti	22
IV. 5: Význam mlčení, ticha	23
IV. 6: Nesdělitelnost, krize reprezentace	23
IV. 7: Etika, anonymizace	24
IV. 8: Sebestylizace, argumentace	25
IV. 9: Specifičnost narace - „different holocaust“	26
IV. 10: Absence materiality	27

V. Analytická část: rozbor narativů	30
V. 1: Klíčové momenty narativů – tematické bloky	30
V. 1. 1.: Idealizace dětství	32
V. 1. 2.: Šesticípá hvězda	33
V. 1. 3.: Transport do Terezína	35
V. 1. 4.: Paradox Terezína: kulturní život v Terezíně	37
V. 1. 5.: Příjezd do Osvětimi	41
V. 1. 6.: Každodennost internace - práce a jídlo	46
V. 1. 7.: Techniky odlidštění	50
V. 1. 8.: Selekcce	53
V. 1. 9.: Zázrak nebo náhoda?	56
V. 1. 10.: Osvobození	61
V. 1. 11.: Dnešní vztah k holokaustu a místu	64
VI. Místa paměti	67
VI. 1: Místa paměti a zapomínání	67
VI. 2: Co s místy?	70
VI. 3: Znaky absence, limity reprezentace	74
VI. 4: Dark tourism	76
Závěr	80
Literatura	83
Příloha 1: Stručný profil informátorů	91

Summary

My thesis is devoted to various discourses regarding the Holocaust, and methods of representing events closely wedded to the Holocaust. I follow two lines of relation to the Holocaust – the main themes of my dissertation are questions regarding the function of seemingly non-living sites of memory (*material participants*) and questions regarding the significance of narratives (de facto *nonmaterial participants*), both with respect to the image of the Holocaust that these two institutions construct. I examine in detail the character of "sites of memory" and the nature of narratives, and I attempt to delve into the structure of memory that these institutions are supposed to represent, to reveal the mechanisms used by these institutions to work with memory, and what sort of image of the Holocaust they portray.

In my thesis I try to clarify the issue of the mechanisms of memory, its dynamism, and dependence on context and location. Through an analysis of the narratives of Holocaust survivors, I strive to present key moments and thematic areas of narration. I touch upon the problem of limits and the crisis in representing the Holocaust. I also take an interest in the current appearance of sites of memory, the changes in materiality over time, and types of approaches to it (conservation, reconstruction). I focus on locations that have lost their original appearance, and will give examples of work with places seemingly devoid of significance – I outline the optics through which the *absence* of significance becomes *signs of absence*. Last but not least, I touch upon the issue of so-called "dark tourism".

Keywords: *representation of Holocaust, sites of memory, narratives, signs of absence, dark tourism*

Abstrakt

Ve své práci se budu věnovat charakteru a podobě narativů vztahujících se k obecné paměti na holokaust, obsahu i struktuře narativů ve vztahu k materialitě míst (rsp. pokusím se o analýzu narativů a jejich konstrukce na základě prožívání materiality a charakteru míst – ghett, koncentračních a vyhlazovacích táborů). Zajímat mě bude jakým způsobem, kdy, při jakých příležitostech, a jakou formou je zmiňováno místo či jiné důležité materiální odkazy, a jakým způsobem se do „architektury paměti“ (konstrukce narativu a konstrukce paměti) odráží „architektura místa“ (zpětné vnímání místa a děje narátorem).

Dále budou předmětem mého zájmu „místa paměti“ či „místa traumatu“ vytvářená /přetvářená v poválečné době, v době po holokaustu, a to místa konstruovaná právě za účelem konzervace paměti, komemorace, místa veřejná a místa setkávání vytvářená s ideou stát se místy vzpomínek (muzea, pomníky, památníky). Tato místa mě budou při analýze zajímat s ohledem ke svému vztahu k obsahu narativů, způsobu jakým právě tato místa ex post formují paměť narátorů; jak tato místa slouží jakožto kostra/syžet narace.

Pokusím se ve své práci o analýzu narativů nejen ve vztahu k materialitě a odkazům na ni, zajímat mě též budou narativy samotné jakožto specifická forma sebeprezentace vypravěčů, a zároveň specifická forma výpovědi, která má ze své podstaty sloužit jakožto memento, svědectví. Domnívám se totiž, že právě okolnost, že jsou narativy pořizovány za účelem budoucího využití faktů v nich obsažených, výrazně ovlivňuje jejich podobu i obsah. Pokusím se poukázat na styčné body a tematické bloky, které jsou společné velkému množství vypravěčů, budu se snažit o analýzu těchto klíčových míst narativů, jak s ohledem na konstrukci vyprávění samotného, tak s ohledem na jeho následné čtení. Ve své práci se pokusím

reflektovat též proces konstrukce narativů a možné interpretační mechanismy čtení narativů tohoto typu, a nakládání s nimi.

Hlavními tématy mé práce tedy budou otázky po funkci zdánlivě neživých míst paměti (*materiálních aktérů*), a otázky po významu narativů (*de facto nehmotných aktérů*), obojí s ohledem na obraz holokaustu, který tyto instituce konstruují. Dotknu se tedy ve své práci více témat, která spolu však souvisejí a vytvářejí společně diskurs o holokaustu.

Klíčová slova: *reprezentace holokaustu, místa paměti, narativy, znaky absence, dark tourism*

I. Úvod - výzkumný problém, teze

Mojí tezí, kterou se budu v této práci snažit demonstrovat na konkrétních příkladech, je tvrzení, že paměť (pochopitelně vedle dalších faktorů a vlivů, díky kterým je formována) je re-konstruována a evokována ve vztahu k určitému místu. Jinak řečeno, v narrativech slouží místo jakožto prostředník-mediátor-platforma, otevřený prostor setkávání minulých, současných a budoucích (tj. s ohledem na budoucí výklad formulovaných) obsahů (Bryant, 2007). Paměť narativů holokaustu a linka vyprávění je do značné míry lokalizována a rekonstruována skrze materialitu (Bahloul, 1996). Místo je do značné míry formováno a vytvářeno/přetvářeno pamětí a její reflexivní povahou, zároveň paměť je právě ukotvena v materialitě a v určitém prostoru formována a strukturována.

Proč se hlavním předmětem mého zájmu stala právě materialita, místa paměti, a zkoumání narativů? Do obecné diskuse o holokaustu vstupují různí aktéři, živí i neživí, debata o holokaustu má mnoho vrstev a produkuje různé diskursy (Latour, 2002). V mé práci hrají roli vybraná témata, která jsem si z této pestré škály zvolila záměrně. Při definování svého výzkumného problému jsem byla konfrontována s mnoha pohledy a možnostmi, jak se k paměti na holokaust vztahovat (Cole, 2000). Bylo nutné se rozhodnout, jaký aspekt bude pro moji práci důležitý, které okruhy otázek se budu snažit zde prezentovat, z jakých zdrojů budu čerpat. Zvolila jsem nakonec dvě linky, které moje analýza sleduje – prvním tématem jsou místa paměti, materiální předměty, zdánlivě neživí aktéři holokaustu; druhým tématem analýzy se pak staly narativy přeživších holokaustu, které mi sloužily jakožto materiál k hlubšímu zkoumání práce paměti, jejích strategií a postupů. Tyto dvě oblasti zájmu, ač se mohou zdát na první pohled téměř nesouvisející, se podle mého názoru inspirativně doplňují.

Zvolila jsem tyto dvě formy svědectví z toho důvodu, protože se domnívám, že právě místa paměti (*materiální aktéři*) a narativy (*aktéři nehmotní*) zde zůstanou jakožto paměť na holokaust i v době, kdy už se pamětníci, kteří by mohli podat svědectví, nebudou moci vyjádřit. Svědectví o holokaustu ponese v budoucnu právě tyto dvě instituce – památníky a místa spjatá s utrpením na jedné straně, a právě narativy na straně druhé. Domnívám se, že tyto dvě instituce, ačkoli poměrně rozdílné ve své povaze, budou v budoucnu tvořit to, čemu říkáme svědectví holokaustu. Proto pro mě bylo podnětné zaměřit se na charakter těchto míst a na povahu narativů, pokusit se nahlédnout na strukturu paměti, kterou mají tyto instituce prezentovat, odhalit mechanismy, jakými tyto instituce s pamětí pracují, jaký obraz holokaustu podávají.

Paměť holokaustu nevyhnutelně směřuje k jakési konzervaci, pamětníci událostí jednoho dne již nebudou moci promluvit, svědectví je tedy nutno svěřit některé z institucí, kde bude nadále žít svým vlastním životem. V této souvislosti lze hovořit o jakémisi „posmrtném životě holokaustu“ (Bauman, 2002). Bývalá ghetta, koncentrační tábory a místa spjatá s utrpením Židů za druhé světové války však není možno zcela zakonzervovat, nevyhnutelně podléhají času, a vyvstává otázka jak je zachovat, aby nadále evokovala svůj někdejší význam (Keil, 2005). Mají správci takových míst přistoupit k rekonstrukci? Je vhodné zasahovat do původní podoby, provádět záchranné restaurátorské práce, je vůbec možné zachovat autenticitu těchto prostor? A v neposlední řadě se nabízí otázka, zda opravdu mají tato místa takovou důležitost a *genius loci*, zda by nebylo lepší upustit od snahy místa zakonzervovat, a vybudovat raději na jejich místě důstojný moderní památník, který by informoval o někdejším statusu těchto míst (otázkám nakládání s místy paměti se budu věnovat v podkapitole *Co s místy?*).

Práce s narativy je oproti práci s materiálním svědectvím holokaustu v tomto směru zdánlivě jednodušší. Na rozdíl od míst paměti, která se neustále mění a podléhají činnosti času, jsou narativy jednou pro vždy zaznamenány, uchovány, zakonzervovány. Ovšem pouze zdánlivě. Tak jako místa paměti čelí svému osudu v podobě přestavby, čelí narativy nebezpečí možné interpretace. Ačkoliv by se mohlo zdát, že jednou zaznamenané vzpomínky neposkytují velký prostor pro nějaké překrucování faktů v nich obsažených, domnívám se, že prací s nimi lze jejich význam přizpůsobovat soudobým zájmům. Sebrané paměti představují materiál možných interpretací, jsou ze své povahy přístupné analýze, která může nacházet nepřesnosti, co se týče zasazení událostí do historického rámce, nepřesnosti v popisu některých míst či událostí. K narativům je nutno přistupovat jako k materiálu, který vypovídá o práci a mechanismech lidské paměti, navíc je důležité si uvědomit, že vzpomínky na traumatické události a zážitky bývají velmi specifickou kategorií, s níž je potřeba zacházet a pracovat zvláště opatrně (Hamar, 2002). Dále je zde nebezpečí, že práce s obsahem narativů může být vytržena z kontextu – abych byla konkrétní – mnoho pamětníků se například obává, jak budou jejich vzpomínky čteny a interpretovány konkrétně na příkladu popisu kulturního života v ghettu Terezín. Barvitě líčení kulturního života v Terezíně, popis rozkvětu umění v mezních podmínkách, by mohlo vyvolávat zdání, že život v Terezíně byl téměř idylický. Zde je potřeba zasadit líčení kulturního života do celkového kontextu života v ghettu¹.

1 Z podobných pramenů vyrůstá i obava fotografa Henryka Rosse z ghettu v Lodži uveřejnit po válce svoje tajně pořízené fotografie zachycující každodenní život vězňů v ghettu. Ross se obával, že fotografie mají velkou vypovídací hodnotu, jsou vnímány jakožto přesvědčivější důkazy než vyprávění – neboť vyprávěče lze nařknout ze lži, svědectví fotografie je zdánlivě zcela přesvědčivé a nepřipouští pochyby. Autor si byl vědom, že kromě stinných stránek, na svých fotografiích zachytil i relativně radostné okamžiky z každodennosti vězňů – například zdokumentoval dětskou oslavu narozenin. Ross se obával, že necitlivým zacházením s tímto materiálem by se mohlo vytvořit zdání, že život v lodžském ghettu nebyl tak těžký, jak vyprávějí pamětníci. Obával se, že by zveřejněním svých snímků mohl snížit závažnost hrůz, kterých bylo lodžské ghetto svědkem, že by mohly jeho fotografie posloužit jakožto nástroj v rukou lidí, kteří relativizují holokaust (Ross, 2004.)

Dostáváme se zde do další roviny práce s pamětí – už při samotném pořizování narativů, při interview s přeživšími, jsme konfrontováni se selektivním charakterem paměti, lze zde odhalit mechanismy, jakými paměť pracuje, které momenty z minulosti zmiňuje, vyzdvihuje je či jim přikládá přednostní význam, které momenty považuje za méně důležité, tudíž je zmiňuje okrajově či je zmíní až po případném dotazu, a které oblasti vytěsňuje zcela. Samotný narativ je již výsledkem selektivního procesu, a proto další jeho analýza je již sekundárním produktem vzniklým další selekcí, opětovným opominutím či naopak vyzdvižením těch kterých aspektů.

Z těchto důvodů se domnívám, že místa paměti a narativy samotné (které lze přeneseně de facto též chápat jakožto místa paměti) jsou pro další debatu o holokaustu významnými aktéry, tvoří integrální součást diskursu o holokaustu, a je proto inspirativní se zabývat jejich podstatou, charakterem a rolí, kterou při prezentaci holokaustu hrají.

II. Metodologie

Při své kvalitativní analýze biografických interview budu vycházet z dat sebraných jednak při svém výzkumu vzpomínání na holokaust, zároveň z dat pořízených dalšími výzkumníky, dále z odborné literatury, veřejných zdrojů a veřejných diskusí týkajících se zmíněné výzkumné otázky.

Charakter práce se sekundárními kvalitativními daty (v případě mé diplomní práce se sekundární obsahová analýza týká jen části zkoumaného vzorku; část dat jsem sbírala a interview pořizovala během let 2003 až 2007 při výzkumu projektu Jewish Witness to a Century organizace Centropa – Central Europe Center for Research and Documentation) přináší jistá rizika a nedostatky – nejvýraznějším se jeví zprostředkovanost dat, odstup od terénu či jakési nahlížení dat „zvenčí“. Tento nedostatek (absenci roviny „face to face“) jsem se snažila kompenzovat jednak tím, že část vzorku zkoumaných dat jsem sbírala sama, tedy sekundární analýzu jsem doplnila analýzou narativů, které jsem sama pořizovala.

K dispozici jsem měla celkem 57 interview, která jsem podrobila obsahové a narativní analýze. Interview byla primárně určena pro práci organizace, tudíž výzkumné otázky byly formulovány tak, aby splňovaly účely organizace. Výzkum byl velmi široký, interview byla pořizována sériově, opakovaně a vedena několik hodin. Jednalo se o biografická interview, strukturovaná a přerušovaná otázkami výzkumníků. Nešlo tedy z metodologického hlediska o čistě biografická narativní interview, jelikož zde docházelo k verbální interakci výzkumníka a dotazovaného, jednalo se o komplexní interview s aspekty biografickými i tematickými. Při analýze těchto narativů jsem se snažila postupovat metodou „biografické případové rekonstrukce“ (Fischer-Rosenthal, 2001). Podařilo se mi tak vysledovat konkrétní životní fáze a zlomové události, které naraci dělí na více

tematických bloků. Díky množství narativů, které jsem měla k dispozici, jsem mohla tyto tematické bloky komparovat, neboť se s nepatrnými odchylkami vyskytují u všech pamětníků. Definicí těchto tematických bloků a jejich rozbořem se zabývám v analytické části práce.

Dále při sekundární analýze, jak již vyplývá z její definice, chybí bezprostřední kontakt s vypravěčem (hrozí tedy možnost mylné či zavádějící interpretace pořizovaných a zaznamenaných dat) a zároveň chybí možnost tazatele a dotazovaného interagovat. Z tohoto důvodu se zúžil i vzorek interpretovaných interview, během práce s daty jsem byla nucena některé narativy z analýzy vyloučit (tzn. narativy, kde jsem pocítovala fakt, že jsem interview nepořizovala, za významný, a kde podle mého mínění hrozilo, že bych nebyla schopna nahraný materiál kvalitně analyzovat). Celkový počet narativů se nakonec ustálil na 57 interview, která jsem podrobila kvalitativní analýze. Biografická vyprávění mě zajímala nikoli jen jako reprezentace, nýbrž jakožto předmět zkoumání sám, jakožto jistá sociální realita sama o sobě. Autobiografie vypovídají o minulosti, zakotveny jsou v současnosti a určeny jsou de facto pro budoucí čtení. Autobiografie lze ze své podstaty nahlížet též jako literární žánr, který je sám o sobě sociální institucí (Bitrich, 2000).

Metodu sekundární analýzy kvalitativních dat jsem však i přes její výše popsané nedostatky přesto zvolila, zvláště pak z důvodu možnosti komparace dat. Větší množství narativů mi umožnilo klíčové momenty, zlomové události a tematické bloky různých narativů komparovat, zároveň mi zvolený způsob analýzy umožnil jakýsi odstup od narativů a tím i rozšířil škálu možných otázek a problémů, kterými jsem se ve výsledku zabývala.

III. Teoretická východiska

Při analýze míst spojených s osudem židovského obyvatelstva za druhé světové války a při analýze materiality samotné jsem se inspirovala konceptem „míst paměti“, který rozpracoval Pierre Nora (Nora, 1998). Nora ve svých studiích definuje „místa paměti“, která vznikají z motivace zastavit čas, pozdržet či zabránit zapomnění, zhmotnit nehmotné. Tato místa chápe jako „smíšená, hybridní a vzešlá z mutací, niterně protkaná životem a smrtí, časem a věčností“ (Nora 1998: 24). Jedná se podle něho o místa, kde se střetává paměť kolektivní a individuální, kde dochází k různým obměnám a variacím, k neustálému oživování významů a „nepředvídatelnému bujení odnoží“. Paměť těchto míst tedy není čímsi stálým, trvale a jasně definovaným, díky přirozeným vlastnostem paměti se její charakter neustále definuje a re-definuje. Místa paměti jsou tedy místy živými, místy děje; jak by specifikoval Marc Abélés – „místy politického děje“ (Abélés, 2004). Právě díky této povaze je studium míst paměti tak zajímavé a přínosné, neboť zde můžeme pozorovat jaké skupiny, či jednotlivci, tato místa spojují s různými (a často velmi rozličnými i opozitními) významy, jak se paměť těchto míst v čase a v závislosti na socio-politických podmínkách proměňuje.

Paměť projektovaná do míst paměti má totiž dynamickou povahu, v průběhu času nabývá různých podob, neboť místa paměti žijí v neustálém oživování svých významů. Místa paměti vznikají z pocitu, že spontánní paměť již neexistuje, proto společnost paměť brání a střeží, slaví výročí, pronáší smuteční projevy, organizuje oslavy. Obrana paměti se realizuje v určitých ohniscích, místech paměti, která se pro nás stávají opěrným bodem. Kdybychom tato místa symbolickými akty neudržovali a vzpomínky neochraňovali, historie by tato místa potlačila, pohltila či zničila. Místa pro paměť se stávají právě ochraňováním před uchvácením, překroucením či petrifikací historie – jsou ustavena tak, že okamžiky historie jsou pohybu historie vytrženy, a opět tomuto pohybu navráceny (Nora, 1998). A opět zde

můžeme sledovat, že dynamickou proměnou prochází ne jeden, ale mnoho výkladů – pamětí – neboť k místům paměti se vztahuje mnoho aktérů.

S těmito místy jsou spojovány určité významy, odehrávají se zde vzpomínkové ceremoniály, při nichž zaznívají proslovy, je zde zmiňována minulost a její odkaz pro současnost i budoucnost, zdůrazněna kontinuita a nutnost pamatovat a připomínat si minulost symbolicky ztělesněnou právě na tomto místě. Tato místa se tak stávají „místy paměti“, v nichž je paměť koncentrována a ukotvena. Hlavním důvodem, proč jsou taková místa ustavována, je snaha pozastavit čas, fixovat paměť a zabránit zapomínání, neustále oživovat smysl a význam připomínaného. S pamětí je v čase zacházeno různými způsoby – dochází k vyzdvihování, potlačování či změnám v interpretaci určitých aspektů paměti – v závislosti na stávajících okolnostech či socio-politickém kontextu.

Památníky a pomníky se stávají pamětními místy teprve tehdy, když jsou s nimi spojovány určité významy, kterých nabývají interakcí a symbolickými akty, spojením těchto míst s politickými či náboženskými manifestacemi – památníky samy o sobě jsou neutrálními místy „bez paměti“. Jaké významy a paměť se kolem nich vytvoří (a zda se vytvoří) záleží jen na tom, jaké symboly si do těchto míst projektují návštěvníci.

Památníky holokaustu lze chápat jakožto místa, kam se projektuje různorodá paměť rozličných zájmových skupin, nelze proto jednoznačně souhlasit s názorem, že místa paměti, ghetta, památníky či jiná místa spjatá s významnými historickými událostmi jsou cosi jako ohniska, kde se manifestuje a projektuje *collective memory* - „kolektivní paměť“ (Halbwachs, 1992). Ačkoliv koncept kolektivní paměti a její povahy je inspirativní, nelze ho zcela nekriticky přijmout. V tomto ohledu je mi blízký názor Jamese E. Younga, který chápe tyto prostory spíše jako *sites of collected memory* - „místa shromážděné paměti“, kde se různé individuální či nespojitě vzpomínky spojují ve společném rámci pamětních míst, aby vytvářely

sdílený význam (Young, 1993).

Paměť skupiny tak seskupuje různé – často nespojité a opoziční – složky paměti svých příslušníků. Paměť skupiny může existovat, jen pokud existují instituce a rituály, které organizují, tvarují a podněcují individuální paměť svých příslušníků. Jinými slovy, individuální paměť účastníků ceremoniálů a rituálů při příležitosti vzpomínání na holokaust zůstává stále individuální pamětí, i když se při těchto příležitostech uspořádává do určitých vzorců, díky nimž skupina manifestuje sociálně konstruované hodnoty. Rituály sdružují jedinečné individuální paměti rozličného původu ve společném prožitku – organizují různorodé paměti společným významem. Při příležitosti rituálů pořádaných na významných místech paměti se tedy podle Younga nereprodukuje kolektivní paměť, ale dochází k předávání sociálně konstruovaných významů, dochází zde k procesu, který Young nazývá *changing shape of holocaust memory* (Young, 1995).

Připomínání holokaustu probíhá v různých kontextuálních rámcích. Každá instituce zasvěcená holokaustu jej zmiňuje vlastním specifickým způsobem (Novick, 1999). Podoba a forma vzpomínání na holokaust je závislá na mnoha faktorech – kým, na jakých místech a při jakých příležitostech je holokaust zmiňován. Připomínání holokaustu se liší jak svou formou (od tematizace holokaustu v textu, naraci či filmu, přes pomníky, památníky a muzea až k symbolickému aktu minuty ticha), zároveň každá skupina či národ připomíná holokaust pod vlivem vlastních zkušeností, ideálů a politických zájmů. Neustále se proměňující tvář paměti holokaustu tak dává vzniknout zcela různorodým významům, „textura paměti“ doznává svých změn, je variabilní a dynamická (Young, 1993).

Podoba památníků holokaustu je závislá na jejich umístění a na významech, které s událostí spojují jejich zřizovatelé – holokaust různé názorové skupiny chápou, zobrazují a připomínají odlišným způsobem. Každý památník holokaustu proto vytváří vlastní definici vzpomínaného –

paměť na holokaust je proto tak rozmanitá a má tolik podob, kolik je památníků a míst holokaustu zasvěcených. Každý takový památník proto připomíná svým způsobem *different holocaust* - „jiný holokaust“ (Young 1993). Připomínání minulosti bývá často politicky motivováno, přítomnost politického prvku sugeruje jedincům výklad minulosti, diktuje, na co má být pamatováno, čímž napomáhá formování identit. Na druhou stranu je zde přítomna i osobní rovina, individuální paměť, daná osobním vztahem k události či místu.

Peter Novick upozorňuje na skutečnost, že připomínání holokaustu se za určitých okolností může zdát nevhodné či nepřínosné, jindy naopak patřičné a žádoucí. Přínos, který v připomínání holokaustu nacházíme, se proměňuje s porozuměním sobě samým a představováním vlastní skupiny navenek – minulost je představována a interpretována takovým způsobem, aby sloužila stávajícím (politickým) zájmům (Novick, 1999). Jelikož je prezentace holokaustu ovlivněna soudobými zájmy, je nutné se ptát po povaze těchto zájmů, *jak* a *kým* jsou vyjádřeny. Při analýze vzpomínání je tedy důležitá jednak otázka po podstatě minulého (na co je vzpomínáno), zároveň i otázka po aktérech či institucích vzpomínání.

V ohniscích či místech paměti bývá citlivě vnímána nedávná minulost, která je v tomto prostoru neustále interpretována a reinterpetována. „Dimenzi lidské paměti je třeba připomínat také s ohledem na její odlišnosti nebo mezery u různých národů. Ty z nekonečného moře událostí ve své paměti nakonec uchovávají vždy jen některé, zejména události z časů krizí a zlomů, a především takové, jež se mohou stát manifestací národního sebevědomí, které přispívají k vytváření národní i skupinové soudržnosti a jejichž prostřednictvím se zpevňují tradice, tj. v zásadě významové sedimentace událostí a hodnot důležitých z určitého hlediska (národního, politického, církevního, regionálního atp.)“ (Havelka, 2000: 230). Důležité jsou tedy interpretace událostí tak, jak je chápou, tematizují a vykládají jednotliví aktéři.

Paměť je sociálně kontextualizovaná, její podobu ovlivňuje mnoho vlivů a faktorů, včetně vlivů politických. V politické praxi zaujímají symboly, rituály a všemožné divadelní formy klíčové místo. Marc Abélés pojímá politické akty jako divadelní představení, v nichž politická moc vystupuje v roli režiséra. Politická manifestace síly a autority bývá doprovázena divadelní symbolikou – pompézními gesty a honosnými scénickými ceremoniály (Abélés, 2004). Rituální a symbolické scény jsou ohraničeny v čase (slavnostní zahájení a zakončení) a odehrávají se ve specifickém prostoru, „místech politického děje“. Skrze pravidelné opakování rituálů se společnost obnovuje a vztahuje se k hodnotám, symbolům, společné historii, čímž stvrzuje svoji identitu. Areál bývalého koncentračního tábora Osvětim-Březinka lze též považovat za příhodné jeviště, místo politického děje. Prostory tábora byly v minulosti svědky nespočtu ceremoniálů, pietních akcí, proklamací ať už politického, nacionálního či náboženského charakteru. Zygmunt Bauman varuje před „politickými silami orientovanými na minulost“, které na sebe berou masku „dědičné oběti“ a holokaustu využívají jako rukojmí pro své vlastní politické účely (Bauman, 2002: 316). Jonathan Huener hovoří v souvislosti bývalými koncentračními tábory o jevišti „politického aktivismu“, „politického turismu“, který umně využívá (či zneužívá) možností a účinků tohoto místa jakožto politické arény (Huener, 2001: 514).

Textura a formování paměti, stejně jako i její obsah jsou čímsi motivované, jsou sociálně kontextualizované, nelze je zakonzervovat ve vzduchoprázdnu (Young, 1993). Každý stát, národ či etnická skupina si vytváří vlastní specifické instituce vzpomínání. Památníky holokaustu/ válečných obětí/ konce války v různé míře propojují národní i židovské symboly, mísí politické i náboženské metafory. Ovšem, jak se ještě pokusím demonstrovat níže, žijí památníky svým vlastním životem navzdory plánům svých zřizovatelů. Lidé, kteří do těchto míst přicházejí, propůjčují památníkům nové významy. Holokaust zde žije svůj „posmrtný život“

(Bauman, 2002).

IV. Re-konstrukce paměti v narativech

Na tomto místě bych se ráda vyjádřila k problému paměti v narativech, k obtížím, které mohou výzkumníka při práci s pamětníky potkat, k nutnosti důkladné analýzy pořízeného materiálu, a k problémům práce s pamětí ve formě vyprávění obecně. Pokusím se zde objasnit, z jakého důvodu jsem i přes veškerá úskalí, která v sobě tato metoda a následná analýza skrývá, zvolila tuto metodu sekundární analýzy kvalitativních dat (Bitrich, 2000). Pokusím se nastínit obtíže, se kterými jsem se při vlastním pořizování dat potýkala, jak jsem s nimi pracovala následně, a jaký význam pro moji analýzu měly.

IV. 1: Motivace vyprávět

Prvním problémem, se kterým jsem se setkala, byl problém motivace pamětníků. Hlavním důvodem, proč se rozhodli se mnou interview vést, byl fakt, že cítili potřebu vypovídat. U většiny pamětníků byla primárním důvodem potřeba podat své svědectví o okolnostech života v době války. Motivace byla tedy jednak dána snahou o nezaujatou, pravdivou výpověď, podanou s odstupem času, za druhé byla způsobena obavou, aby se na válečné peripetie židovského obyvatelstva nezapomnělo. Strach před překrucováním a zapomněním událostí holokaustu byl podle mého názoru, který mi většina pamětníků explicitně formulovala, nejdůležitějším aspektem vyprávění. Tyto okolnosti do značné míry ovlivnily i podobu a obsah narativů. Holokaust tvořil nejdůležitější, nejdelší, nejdělněji popsany tematický celek biografického vyprávění. Od těchto skutečností se také vyvíjela linka vyprávění a jeho klíčové momenty. Hlavní motivací k vyprávění byl tedy pocit nutnosti „podat svědectví“, obava před zapomněním, „zneužíváním paměti“ (Todorov, 1998); strach před překrucováním minulosti a obava před relativizací či přímo tzv. osvětivskou lží, popíráním holokaustu

a „sílícím útokem na pravdu a paměť“, jejichž mechanismy popisuje Deborah Lipstadtová (Lipstadtová, 2001). Motivace vyprávět, podat svoje svědectví, zanechat zde memento, je vedena tzv. „biografical necessity“, jakýmsi závazkem a odpovědností zpřítomnit tragédii holokaustu (Fischer-Rosenthal, 2001).

IV. 2: Emoce

Dalším důležitým aspektem byla interakce s pamětníkem v emocionálně vypjatých situacích, ke kterým během mého výzkumu docházelo. Při líčení bolestných okamžiků svého života či při připomínce traumatických okolností svého osudu během války nastávaly nejtěžší chvíle interview. Práce s přeživšími holokaustu je specifická, neboť klíčovým tématem interview jsou traumatické okolnosti jejich života, vzpomínky, které si mnozí z nich nemají potřebu ani chuť zpřítomňovat, jelikož prožité trauma je stále intenzivní (Caruth, 1995). Někteří pamětníci nechtěli původně o traumatech hovořit, vysvětlovali, že události, kterých byly svědky před šedesáti lety, jsou stále velmi živé a bolestné. Ačkoli pro moji práci byly často takové informace klíčové, rozhodla jsem se toto rozhodnutí respektovat a ujistila jsem pamětníky, že na ně nebudu v žádném případě naléhat, a pokud nebudou oni sami chtít, nemusejí o těchto okolnostech hovořit. Často se stávalo, že lidé, kteří před interview otevřeně deklarovali, že traumatické události z vyprávění vynechají, nakonec toto téma sami otevřeli, neboť nabyli důvěry v tazatele, a přirozený tok vyprávění je nakonec zavedl i tam, kam se původně vydat nechtěli.

IV. 3: Důvěra

Díky faktu, že interview se natáčela opakovaně, a každé interview trvalo ve výsledku mnoho hodin, se mezi mnou jakožto tazatelkou a mými

vypravěči stačila vytvořit jakási křehká důvěra. Vztah důvěry je pro práci s pamětníky jedním z nejdůležitějších faktorů, jelikož v případě, že k nastolení takového vztahu nedojde, zůstane mnoho podstatných a zajímavých témat a faktů neotevřených a nevyřčených. Moje zkušenost byla taková, že při prvním setkání se vypravěč snaží pomalu a postupně zjišťovat moje motivace, prověřovat mé úmysly, testuje si, kam až může ve vyprávění zajít, nakolik se hodlá přede mnou jakožto ještě naprosto cizím (a o mnoho mladším) člověkem ve svém vyprávění otevřít. Při dalším setkání většinou ještě zprvu panovala jistá opatrnost ze strany vypravěče, krátce na to však více méně pravidelně došlo k úplnému nastolení důvěry a otevření. V této fázi vztahu výzkumníka a vypravěče se většinou otevřela nejzajímavější témata, o kterých již vypravěči nečinilo problém hovořit.

IV. 4: Selektivnost paměti

Narativy a jejich obsah a témata jsou konstrukcí, která vzniká v procesu vyprávění. Základ, ze kterého vzniká příběh, se formuje až v interakci vypravěče a výzkumníka, obsah narativu se formuje a formuje při řečovém aktu, proto je každé interview jedinečným dokumentem a specifickým materiálem. Vypravěč volí a vybírá z prožité zkušenosti ty momenty a témata, která považuje za sociálně relevantní. Selektce je tedy nevyhnutelná, jelikož narace a její příběh vzniká při situačně vázané příležitosti, formuluje se až v interakci, tím jak je komunikován (Fischer-Rosenthal, 2001). Momenty a obrazy vzpomínek jsou při vyprávění tříděny, vyzdvihovány a zdůrazňovány jsou ty aspekty, které vypravěč považuje za hodné vzpomínky, které považuje za nutné ochránit před zapomněním. Paradoxně tak tato snaha zabránit zapomnění je sama o sobě specifickým zapomněním – způsobem organizace jiných „forem zapomnění“ (Nora, 1998: 9).

IV. 5: Význam mlčení, ticha

Během interview dochází často k situaci, kdy vypravěč nějaké téma zprvu nechce zmínit, ať už z důvodu, že vzpomínka na něj je příliš bolestná, anebo jej nepovažuje za sociálně relevantní. Některá témata tedy během interview zůstávají neotevřena, a není vhodné vypravěče otázkami k nim navádět, tlačit jej, aby se k nim vyjádřil. Často se stává, že vypravěč sám po určité době dospěje k tomu, že takové téma zmíní; zpravidla takovému rozhodnutí předchází pauza, během níž se zdánlivě nic neděje, a výzkumník může takový okamžik špatně pochopit, položit další otázku a ztratit tak možnost dozvědět se mnoho zajímavých faktů. Pauzy během vyprávění mají velký význam – ať už po nich následuje zmíněné otevření dalšího tématu, či slouží jenom jako předěl vyprávění. Mlčení, ticho je totiž také součástí textu narace a má svůj význam.

IV. 6: Nesdělitelnost, krize reprezentace

Pamětníci často hovoří o problému, před kterým stojí, pokud se pokoušejí svoji zkušenost popsat či předat. Zamýšlejí se při rozhovorech nad otázkou, zda vůbec lze hrůzy holokaustu popsat, aniž by jejich význam neznehodnotili, zda je možné někomu své svědectví skutečně předat tak, aby jeho váha a význam zůstaly zachovány. „Ostatním nelze bránit ve vcitřování. Necht' přemítají o osudu, který včera mohl být jejich vlastní a zítra jim třeba bude. Jejich duchovní snažení se setká s naším respektem, jenž však bude poněkud skeptický, a v rozhovoru s nimi brzy zmlkne a pomyslíme si: no, dobří lidé, jen se trapte jak chcete, stejně mluvíte jako slepý o barvách“ (Améry, 1999:119). Vypravěči se potýkají s pochybnostmi, s pocitem nemožnosti sdělit a předat komusi druhému své svědectví

„neuchopitelného“ a „nepředstavitelného“ (Gottlieb, 1990).

Narativy jsou jedním ze způsobů vztahování se k holokaustu. V procesu tematizace, zpřítomňování minulého, se konstruuje příběh, vypravěč se pokouší re-konstruovat svoji paměť. „Je-li vyprávění prostředkem, jak porozumět sám sobě, aktivním vyjádřením své angažovanosti, tak jak tvrdí myslitelé, jaká pak může být podstata vyprávění o událostech, při nichž obětem bylo znemožněno jednat sami za sebe, byly redukovány na kolektivní, fantasmagorickou identitu, příšernou ve svých reálných důsledcích? A je-li vyprávění biografických příběhů způsobem, jakým dáváme smysl svému já a světu kolem sebe, jaké příběhy mohou být vyprávěny o událostech, které z hlediska většiny jejich aktérů žádný smysl nedávají?“² (Levi, Rothberg, 2003: 326). Neil Levi se zde zamýšlí nad vypovídací hodnotou narativů, snaží se upozornit na problém smyslu ve vyprávěních, upozornit na krizi reprezentace.

IV. 7: Etika, anonymizace

Při výzkumu paměti holokaustu přichází výzkumník do kontaktu se specifickou skupinou vypravěčů, které spojuje zkušenost s předválečnými perzekucemi namířenými proti židovskému obyvatelstvu a zkušenost mezní situace ghetta, koncentračních a vyhlazovacích táborů. Vypravěči se též vztahují k prožitému traumatu, své reakci na ně a vyrovnávání se s následky válečných zkušeností. Obecně vyžaduje práce s lidmi, kteří prožili jakoukoli negativní zkušenost, zvláštní přístup (Caruth, 1995). Obě strany jsou při zahájení interview obeznámeny s citlivým charakterem tematiky a zvláště pro výzkumníka z této situace vyplývá, že by se měl snažit emotivně vypjaté okamžiky, ke kterým během vyprávění dochází, řešit zvláště citlivě.

2 Překlad autorky.

Dalším specifikem práce s pamětníky holokaustu je skutečnost, že vypravěč chápe většinou svoje vyprávění jakožto možnost předat svoji zkušenost mladší generaci (tento postoj zaujímala převážná většina mých informátorů, tato skutečnost byla také mnohokrát deklarována jako hlavní motivace, proč se pamětníci rozhodli souhlasit s interview). Pamětníci přistupují ke svému příběhu jakožto ke svědectví o katastrofě, chápou svůj příběh jako varování před opakováním podobných událostí, jako memento. Z důvodu ochrany svých informátorů jsem se rozhodla veškerá jména a osobní údaje anonymizovat. V příloze *Stručný profil informátorů* uvádím pouze pohlaví a ročník narození respondentů.

IV. 8: Sebestylizace, argumentace

Narace je složitým textem, a proto je při analýze nutné zohlednit více faktorů. Interpretace není vedena jen po stránce faktické – tedy vedena snahou pokusit se o obsahovou analýzu řečeného – důležité je zároveň sledovat proměny stylu vyprávění. Při interpretaci textu narazíme na různé stylistické bloky, z nichž se text skládá. V textu lze vysledovat sekvence, kdy se střídají popisné pasáže, bloky vyprávění a argumentační části. Tyto různé polohy vypravěč zpravidla střídá zcela přirozeně a neuvědomovaně. Zajímavá bývá při analýze zejména argumentační část, neboť nejvíce napovídá o vypravěči a jeho způsobu konstrukce příběhu. V argumentační části dochází k přirozené sebestylizaci, v této fázi rozhovoru se vypravěč snaží objasnit svoji roli, své místo v daném kontextu, reflektuje sám sebe na pozadí příběhu (Fischer-Rosenthal, 2001).

S argumentací se setkáváme již během procesu narace, jak jsem naznačila, celé úseky interview mají argumentační povahu, neboť vypravěč sám sebe reflektuje již v procesu formulace svého příběhu. Není však výjimkou ani dodatečná argumentace, která přichází po pořízení interview. Pamětníci mívají někdy tendenci zpětně svoje vyprávění cenzurovat,

upřesňovat, pozměňovat (Hamar, 2002). Zde jsem musela jakožto výzkumník řešit dilema, neboť jsem materiál považovala za zajímavý právě tím, že je jedinečný, že jeho výpovědní hodnota je dána právě faktem, že vznikl v určité komunikaci, a jeho forma je tak neopakovatelná. Ovšem vzhledem k přání pamětníků jsem zpětné zásahy do vyprávění (upřesnění, přeformulování či vypuštění jistých částí textu) akceptovala. Na tomto místě musím zmínit, že právě vypuštěné části vyprávění bývají velice zajímavé – pamětník se rozhodne vypustit povětšinou citlivé pasáže velmi osobního charakteru, detaily svého citového života či popis hrůzných zážitků a vyrovnávání se s traumatem, které příběh dokreslovaly a činily jej specifickým. Nicméně rozhodnutí vypravěčů jsem ve všech případech respektovala, nesnažila jsem se je příliš přesvědčovat, aby své rozhodnutí přehodnotili, neboť bych tím narušila důvěru, která byla mezi námi nastolena na počátku interview.

IV. 9: Specifičnost narace – „different holocaust“

James E. Young hovoří o „různých holokaustech“, resp. o různých podobách zobrazování holokaustu v institucích tomuto záměru věnovaných (Young, 1988). Podoba zobrazení se liší případ od případu, a právě podoba zobrazení tvoří velice důležitý aspekt – neboť forma prezentace holokaustu tak vytváří i vlastní definici toho, nač je vzpomínáno. Ačkoliv narace vykazují mnoho styčných bodů, každá je specifická, a stejně tak je specifický obraz, který o holokaustu načrtávají. Památníky, pomníky a muzea také tvoří vlastní monumenty a de facto i každý z nich prezentuje vlastní definici holokaustu. Lze v tomto ohledu tedy hovořit o „různých holokaustech“ - *different holocaust*, které jsou takto produkovány jednotlivými institucemi (ať už naracemi či místy paměti). Každá instituce a její linka vyprávění a sdělení, které vysílá – text – je specifická, a v tomto ohledu je zajímavé povšimnout si právě konstrukce textu a sdělení, která se snaží předat, zaměřit se při analýze na to, „jaký holokaust“ zobrazuje, prezentuje a

považuje za důležitý (a hodný) vzpomínky.

IV. 10: Absence materiality

Zajímavým aspektem se při mém výzkumu ukázala být jakási „chybějící materialita“ či „absence materiality“ v této souvislosti velice podstatná. Mnoho narátorů rekonstruuje svůj příběh právě na absenci – ať už hmotných věcí, o které během války přišli, ale i „absenci - neexistenci rodiny“ a přátelských vztahů, které byly během války zprerhány, a její aktéři přímo fyzicky zlikvidováni (Kahan: 2001). Absence a ztráta jsou důležitými aspekty, pomocí nichž je narace o holokaustu konstruována, jsou jakýmsi pilíři tematizace holokaustu (La Capra, 2001).

Při evokaci vzpomínky se často jeví jakožto důležitá přítomnost materiálních artefaktů (fotografie, dopisy, mapy, bankovky – ghettogeld, látková šestcípá hvězda, apod.), zároveň však důležitou roli hraje právě absence těchto materiálů, vyprávění se konstruuje na základě chybějících opěrných bodů – patrná je zde snaha tyto chybějící části mozaiky nějak uchopit či zarámovat. Claire Kahan ve své stati tento proces - tedy snahu vyrovnat se se zmiňovanou absencí – pojmenovává „shaping losses“ - „... všichni ti rodinní příslušníci, kteří zahynuli během holokaustu, prarodiče, strýčkové a tetičky, sestřenice a bratřenci, kteří právě kvůli své naprosté absenci poznamenali můj rodinný život, a výrazně spoluurčovali jeho podobu. Ale jak se oplakává absence?“³(Kahan, 2001: 30).

Jedna z narátorek, se kterou jsem pořizovala záznam jejích pamětí, přistoupila k realitě chybějící materiality velice specifickým způsobem, se kterým jsem se do té doby nesešla. Fakt, že za války přišla o mnoho osobních a pro ni důležitých věcí, nevyjímaje další zásadní ztráty, kterou nepochybně byla ztráta příbuzných a přátel, byl pro ni podnětem k

3 Překlad autorky.

opětovnému zpřítomnění této chybějící materiality. Po mnoha letech se rozhodla, že si tyto věci a k nim se vážící vzpomínky zpřítomní, rozhodla se své vzpomínky zhmotnit, a spolu se svojí rodinou a přáteli se pustila do unikátního projektu. Rodinné album, o které během holokaustu přišla, se rozhodla znovu vytvořit, rozhodla se své vzpomínky zrekonstruovat:

Ve svých pětadesáti letech jsem se rozhodla obnovit své staré rodinné album. Přišla jsem v chaosu druhé světové války o většinu rodinných fotografií, a proto jsem přišla na myšlenku zrekonstruovat si album za pomoci svých příbuzných a přátel, kteří mi stáli modelem. Většina mých příbuzných za války zahynula v koncentračních táborech, nezůstala po nich ani jediná fotografie ani památka, uchovala jsem si je pouze ve svých vzpomínkách, a tak jsem se rozhodla, že je skrze fotografii oživím. Fotografie se věnuji celý život, tak jsem se rozhodla, že ty staré časy zase přivedu k životu. Pomáhala mi má rodina, syn ztělesnil mého tatínka, synova manželka představovala moji maminku. Moji přátelé pózovali jakožto mí strýčkové, tetičky, sestřenice. Při fotografování jsem vlastně poprvé vyprávěla synovi různé staré rodinné historky, legrační příběhy i osobní tragédie. (Int 30)

Spolu se ztrátou osobních předmětů, nejen majetku, ale zejména předmětů osobní povahy, zvláště pak fotografií, je pociťováno cosi jako ztráta vzpomínek. Lidé během války přišli o své příbuzné, často o celé rodiny, trauma války jako by vymazalo i vzpomínky na tyto osoby, jejichž jedinou připomínkou bývají často právě rodinné fotografie. Absence jediné památky na své nejbližší je pociťována jako největší ztráta, jakási krize paměti.

Při vytváření monumentů a vzpomínkových výstav, stejně tak jako při pořizování narativů na holokaust se jako velmi důležité ukazují fotografie – jakožto fotografické důkazy (Struk: 2004). Ovšem v poslední době se jako velmi podstatný prvek vyjevují i fotografie, které se přímo k holokaustu

neváží (neslouží tedy zdánlivě jako evidence katastrofy), jedná se o fotografie z doby předválečné, která holokaustu předcházela, a které tedy zdánlivě s holokaustem nesouvisejí. Ovšem hodnota a důležitost předválečných rodinných fotografií spočívá v jejich určité schopnosti evokovat dobu před holokaustem a sloužit jako jakási protiváha, kontrast. Naráři často právě nad těmito fotografiemi začínají svůj příběh, často idealizovaný obraz dětství a bezstarostnosti, který projikují do těchto fotografií, uvozuje vyprávění o době, která přišla poté – vyprávění začíná tedy v „pozitivní době“ a linka vyprávění je vystavěna na kontrastech a líčení „negativní doby“, která přišla spolu s represemi a holokaustem. Žádná vizualizace holokaustu se bez předválečných fotografií neobejde (Struk, 2004: 194). Už z podstaty jsou vzpomínky evokované těmito fotografiemi pozitivní – rodinná alba zpravidla zachycují příjemné momenty rodinného života (narození, výročí, svatby, oslavy, dovolené) – ovšem vystupuje zde i další rovina, a tedy objevují se zde lidé (zde ještě šťastní a bezstarostní), kteří v době války trpěli či zahynuli. Už zde se tedy zakládá monument. Neboť nad těmito fotografiemi se přirozeně odvíjí příběh ztráty.

V. Analytická část: rozbor narativů

V. 1: Klíčové momenty narativů – tematické bloky

Vyprávění o holokaustu je systémem znaků odkazujících k dalším znakům. Svědectví vypravěčů má svoji stavbu, logiku a poetiku – události a text jsou propojeny, lze říci, že nikdy neexistovaly odděleně. Má následující analýza textů – narativů holokaustu – nemá ambici přinést nové poznatky či formulovat nové teorie, má upozornit na možné dopady interpretace, na možnou pluralitu významů, které tyto texty generují. Předmětem mého zájmu bude i narace jako taková, narace jakožto text, který vzniká z interakce vypravěče a výzkumníka. Narace je textem, který je sociálně a situačně konstruovaný, neboť řečová komunikace má svoji sociální funkci. Během vyprávění „se rodí společná 'my-skutečnost', která umožňuje počáteční souhlasnou koorientaci vypravěče a naslouchajícího; tato skutečnost však ve své podstatě zůstává *křehká*. Nelze ji oddělit od neustále probíhajícího interpretačního procesu. Právě v něm totiž vzniká, a proto musí být neustále obnovována“ (Fischer-Rosenthal, 2001: odst. 3; kurzíva v originále). Z toho vyplývá, že každé vyprávění je jedinečné, specifické, neopakovatelné a ovlivněné mnoha faktory. Předmětem mého zájmu zde nebudou ani tolik významné sociální děje, jako podoba a způsob jejich narativizace. Soustředit se budu na vypravěčovu semiotizaci, tedy jeho vlastní specifický způsob porozumění událostem a situacím, a jeho následnou prezentaci v biografické výpovědi.

Narativní analýzu lze provádět mnoha způsoby, z nichž jedním je tzv. biografická případová rekonstrukce. Jednotlivé kroky metody biografické případové rekonstrukce formuluje Fischer-Rosenthal: nejprve dochází k rozboru biografických údajů (událostí, příběhů), poté se provádí textová analýza a analýza tzv. tematických polí (analyzují se jednotlivé textové části interview postupně), dále se přistoupí k rekonstrukci prožitého života a

podrobné analýze jednotlivých textových částí, dalším krokem je pak snaha o kontrastní srovnání vyprávěného a prožitého příběhu, nakonec lze na základě rozboru konstruovat typy (Fischer-Rosenthal, 2001: odst. 12). Použití biografické případové rekonstrukce považuji za podnětné, jako obzvláště přínosná se mi jeví možnost konstrukce typů, o kterou se budu snažit dále, s přihlédnutím k možnosti komparace těchto typů u různých narací.

Dále se v následujícím textu pokusím blíže představit klíčové momenty vyprávění, symboly, místa, tematické bloky, které se pravidelně v narativech objevují, a tvoří nedílnou součást osy vyprávění. Budou mě zajímat momenty a klíčová témata, která se objevují u většiny biografí a jsou aktérům společná, která tvoří kostru narace a jeví se jako důležitá pro konstrukci narace, formulaci paměti. Budou mě zajímat tematická pole, či jak to výstižně popsal Primo Levi, „kapitoly vzpomínek“ - „Uchovávám spoustu vzpomínek. Je jich moc a musel jsem je rozdělit na kapitoly: dětství, škola, hory, koncentrační tábor, továrna“ (Belpoliti, 2003: 125).

Předmětem mého zájmu bude jednak charakter těchto klíčových míst, také mě však při analýze bude zajímat, zda se tyto klíčové momenty generují na základě procesu vzpomínání, či zda jsou přítomny jakožto osa ovlivněná znalostí tzv. „velkých narativů“, které mají vypravěči k dispozici, neboť jsou součástí obecného povědomí o holokaustu. Vzpomínky totiž mohou být, ať už záměrně či zcela neuvědomovaně, ovlivněny vyprávěním jiných lidí, mohou být zasazovány do rámce, který vypravěč zná z dokumentárních filmů, literatury či odjinud. Mohou být filtrovány, či ovlivněny psychikou, která z obraných důvodů traumatické zážitky potlačuje, traumatické obsahy vědomí sebezáchovně vytěsnila (Hamar, 2002). Vzpomínky jsou často též stylizovány, při naraci jsou některé momenty zamlčeny, jiné naopak vyzdvíženy, zveličeny či přímo přeformulovány. Tyto všechny faktory působí na vypravěče a mohou linku vyprávění významně ovlivnit – některé faktory jsou zpětně při analýze vypozorovatelné, jiné vlivy

a činitele se odhalit nepodaří. Ovšem tyto postřehy nemají být vnímány jako kritika vypravěče, v žádném případě nesnižují kvalitu a závažnost výpovědi, neboť tímto způsobem paměť pracuje, tyto mechanismy byly v odborné literatuře popsány, vychází z přirozené práce s pamětí. Paměť je totiž ze své povahy selektivní. Zároveň mě při analýze bude zajímat, jakým způsobem a díky kterým faktorům, se naopak narativy liší, co způsobuje jejich specifičnost.

V. 1.1.: Idealizace dětství

Interview byla vedena v rámci projektu mapujícího především prožitky holokaustu, ovšem holokaust nebyl jediným tématem. Při rozhovorech mě zajímal celý kontext, líčení celého biografického příběhu. Díky komplexnosti vyprávění se pak mohly jednotlivé tematické bloky jevit jako různé samostatné složky narace, a plasticky se mohl vyjevit jejich vzájemný vztah. Tematický blok věnovaný dětství bývá většinou laděn velmi idylicky:

Tehdy jsem byla šťastná, opravdu šťastná a bezstarostné dítě, všichni jsme byli šťastní a pohromadě. Tehdy jsme byli rodina. Jako všichni ostatní. To, co přišlo potom, to bylo něco, co změnilo úplně všechno. Celý můj život převrátilo naruby. Byla jsem nucená předčasně vospět, koncentrák ze mě udělal dospělou, byla jsem najednou z dítěte dospělá, i kdybych nechtěla. A připravil mě o půlku rodiny. Moje dětství skončilo předčasně. Násilně a předčasně. Až příliš předčasně. (Int 30)

Tematický blok věnovaný dětství v naraci často tvoří opozitum k tematickému bloku věnujícímu se právě událostem holokaustu. Dětství je líčeno jako kladný protipól k hrůzám, které přišly. Dětství je líčeno jako

idylická a nejšťastnější doba, je v narativech idealizováno. Mnohdy se právě na srovnání dětství a toho, co následovalo, konstruuje vyprávění o holokaustu. Jak již bylo řečeno v předchozí kapitole, při tomto procesu hrají významnou roli staré rodinné fotografie. Od fotografií šťastného dětství se přirozeně odvíjí příběh ztráty, která následovala (Struk, 2004).

V. 1.2.: Šesticípá hvězda

Podstatným prvkem při stigmatizaci Židů v době protektorátu bylo nařízení nosit šesticípou hvězdu, která byla nástrojem kategorizace a projevem diskriminace jejích nositelů. Nařízení nosit látkovou hvězdu bylo jen dalším opatřením v řadě, následovalo po mnoha jiných omezeních a opatřeních diskriminujících židovské občany protektorátu.

Vzpomínám si, že jsme dostali velkou žlutou plachtu, ze které se musely vystříhat a obšít šesticípé hvězdy a museli jsme si je našít na oděv tam, kde máme srdce. Dodneška mám svoji hvězdu schovanou, je to taková připomínka válečných časů. Necítila jsem nošení hvězdy jako něco, za co bych se měla stydět. Byli jsme Židi, všichni to věděli, takže jsem to nevnímala jako potupu. Mé sestřenici se stalo, že dostala předvolání, šla po Praze s hvězdou na klopě po ulici a přitočili se k ní nějakí dva cizí mladí dělníci, každý ji chytil pod jedním ramenem a hrdě se s ní vedli. Bylo to takové pěkné gesto, demonstrativně dali najevo, že ačkoli se s ní nesmí nikdo bavit, tak oni se s ní hrdě procházejí. Sestřenice totiž byla moc pěkné děvče!
(Int 31)

Zde informátorka popisuje opatření nosit viditelně šesticípou hvězdu poměrně neutrálně – ačkoliv si pochopitelně význam a dopad takového nařízení uvědomovala, nepociťovala jej jako potupu, necítila na základě tohoto opatření stud. V následující ukázce informátor naopak popisuje, že

právě toto opatření se ho dotklo ze všech ostatních nejvíce, prožíval ho velmi emotivně. Uvědomil si, že akceptováním tohoto nařízení se stává kategorií - „něčím, co nepatří do společnosti“:

Když se musela začít nosit hvězda, byl to pro mě opravdu šok. Protože to všechno, ta všechna jiná opatření se mě tak striktně nedotýkala. Když se začala nosit hvězda, tak to jsem si poprvé uvědomil, že jsem něco, co nepatří do společnosti, a to jsem oplakal. Ač to byla hloupost v podstatě, přece jen se mě toto opatření dotklo ze všech nejvíc. (Int 5)

Ačkoliv by se v kontextu ostatních omezení a zabavování majetku mohla povinnost nosit na viditelném místě šesticípou hvězdu jevit jako méně závažná, postihla její nositele možná daleko závažněji. Podstata tohoto nařízení byla totiž převážně symbolická, Židé byli takto viditelně označeni, zviditelněni, byli přímo fyzicky zařazeni do „nižší kategorie“. Právě z těchto důvodů nesli lidé toto nařízení velmi těžce, někteří se snažili nařízení obcházet, jiní se pokoušeli šesticípou hvězdu zakrývat, někteří však obrátili tento akt ponížení a nosili hvězdu s hrdostí. Strategie tedy byly rozdílné povahy, nicméně nařízení našít hvězdu na oděv a nosit ji viditelně na klopě je častým motivem ve vyprávěních; pamětníci se k němu vymezují, neboť jej shledávají jako důležitý mezník své válečné existence. O důležitosti a symbolickém významu, jaký hvězda pro vězně měla, vypovídá výmluvně následující informátorka:

7. mája 1945 asi o pol desiatej večer dorazili do Terezína Rusi. Nemci utiekli asi tri dni pred ich príchodom. Boli sme zrazu na území nikoho, nevedeli sme, čo se deje alebo nedeje. Výstrely a výbuchy, ktoré k nám dovtedy doliehali až z Prahy zrazu utíchli a v tábore sa rozmohlo zvláštne ticho. Večer sme pomaly zaspávali, keď sme začuli nejaký kovový hluk. Bývala s nami majsterka, u ktorej mama kedysi skladala krajčírské skúšky. Rozbehla sa pozrieť, čo sa deje. Vrátila sa

celá udýchaná: „Dievačatá, Rusi sú už tu!“ Začali obe plakať a mamička mi strhla hviezdu takmer aj so šatami. (Int 11)

V této ukázce se vyjevuje, jak důležitým symbolem šesticípá hvězda byla – představovala symbol potupy, redukce člověka na kategorii, viditelnou stigmatizaci. První, co matka informátorky po zprávě o osvobození udělala, že hvězdu svému dítěti strhla z šatů, čímž symbolicky vyjádřila osvobození od stigmatizace a ponižování.

V. 1.3.: Transport do Terezína

Vzpomínky na okolnosti transportu do Terezína tvoří další podstatný prvek ve vyprávěních pamětníků. Transport do Terezína byl důležitým předělem v životě českých Židů, byl vyvrcholením diskriminačních opatření, představoval největší zásah do svobody židovského obyvatelstva. Transportu předcházela celá řada omezujících opatření, ovšem stále Židé zůstávali ve svých domovech a společně se svými blízkými. Očekávání předvolání do transportu bylo vnímáno jako velice frustrující období. Předvoláním končila jedna etapa a začínala etapa druhá, která představovala pouze ohrožení, nejistotu, krok do neznáma. Židé měli povolený pouze stanovený počet kilogramů nejn nutnějších věcí, které si s sebou mohou vzít, celý svůj život si museli sbalit do zavazadel a vydat se na cestu, o které netušili, kam vede.

Dostali jsme předvolání, sbalili jsme si ruksaky s povolenými asi dvaceti kilogramy. Vzali jsme si praktické věci - nějaké nádobí, pánev, ešusy, myslím, že i vařič. Ono nám to pak bylo stejně k ničemu, protože nám spoustu věcí zabavili, po cestě také leccos vykradli. (Int 31)

V následujícím úryvku informátor popisuje transport do Terezína jako

zlomový moment, kdy došlo k zásadní změně. Popisuje, že si pravý význam okolnosti, že je deportován, neuvědomil do okamžiku setkání s realitou ghetta. Do příjezdu do Terezína si nepřipouštěl co jej v následujících měsících či letech čeká. Hovoří o zřetelném „přelomu“, kdy přestal existovat svět v podobě, v jaké ho do té doby vnímal.

Já si vzpomínám, když jsme nastupovali do transportu do Terezína, to je velmi zajímavý, to byl jeden z nejveselejších dnů. My jsme z toho měli strašnou prču, byli jsme mladí a nic jsme netušili. České dráhy nám daly k dispozici osobní vůz, tam jsme klidně seděli a samá psina a říkali jsme: „A to oni si myslí, že to, že nás zavezou do Pardubic a z Pardubic, to už budeme vědět, že to bude Terezín, že nás to nějak ochromí? Vždyť oni jsou už poražený teďka.“ Byla to samá legrace. Ta legrace přestala, když jsme přišli na shromaždiště, odkud jsme jeli z Pardubic do Terezína. Tak tam už najednou začaly padat facky, tam už se střílelo, nevím, zda někdo byl zastřelen nebo jestli to byly výhrůžné výstřely. To byl přelom. Pořád ten život nějak ještě existoval a nebrali jsme to na vědomí a nesměli jsme to brát na vědomí, když jsme chtěli žít. I přes ta obrovská omezení, která si lidi nedovedou dnes představit, jak to bylo hrozné, když jsme nesměli chodit po chodníku, nesměli jsme do biografu, do lesa a koupat se a tak dále. (Int 14)

Cesta z Pardubic do Terezína byla celkem dobrá, to byly ještě normální osobní vagóny, nebyly to žádné dobytčáky. Ovšem v té době ještě neexistovala trať přímo do Terezína, tu vystavěli až později. Museli jsme proto vystoupit v Bohušovicích, což byly takové ještě tři čtyři kilometry cesty do Terezína. Ono se to nezdá, ale byl jsem hodně oblečený, měl jsem na sobě zimák, takže jsem se hodně potil, táhl jsem tašku, už přesně nevím co jsem v ní měl. Bylo toho na mě moc, potil jsem se a brečel jsem, že už nemůžu dál. Otec se do mě tehdy pustil a říkal mi, ať se podívám na sestru, jak je statečná, že nebrečí a

šlape, přitom sestra byla mladší než já. Takže na tenhle zážitek si živě pamatuji, že jsem byl takový slabý chlapeček. Nakonec jsme se do Terezína nějak doplazili. (Int 56)

Okolnosti setkání s ghettem Terezín jsou líčeny jako první opravdový zlom, kdy si deportovaní uvědomili svoji novou pozici, zakusili realitu ghetta a internace. V narrativech zaznívá často šok z prvních pocitů z ghetta, první odloučení mužů od žen, samostatné ubytování dětí v tzv. Kinderheimech. Každodennost života v Terezíně byla také poznamenána permanentním strachem z předvolání do transportu na Východ.

V. 1.4.: Paradox Terezína: kulturní život v Terezíně

Líčení podmínek života v Terezíně má několik úrovní – prvním momentem je šok ze změny prostředí, pamětníci vypovídají, že neměli tušení, kam jedou, jak zde budou žít, jak dlouho zde budou koncentrováni, zda je Terezín přestupní stanicí kamsi dál, anebo je to provizorium, kde stráví válečná léta. Další moment, který zmiňují všichni pamětníci, je jakýsi paradox Terezína – na jedné straně hlad, bída, nuzné podmínky, zoufalství a beznaděj, na straně druhé jakási pospolitost a rozkvět kulturních aktivit. Někteří vnímají toto líčení Terezína jako nebezpečí, obávají se, aby nevzniklo zdání, že Terezín rovná se kultura, čímž by se obraz Terezína posunul do snesitelnější roviny.

Paradox Terezína byl, že na jedné straně umírali lidé hladem, zoufalstvím, špínou, nemocemi, beznadějí, ale na druhé straně se hrál fotbal, byly koncerty, zpívaly se opery, Brundibár, Prodaná nevěsta a tak dále. V Terezíně se zpívalo, v Terezíně se umíralo. A to je třeba dát dohromady. Já říkám, Terezín byl v tomto ohledu nejsvobodnější město v celém protektorátu nebo v celé říši. Protože

nemohlo být pomyslení, že by to, co se zde pořádalo, ať už to byly přednášky, jinotajné skeče, divadelní představení, že by to někdy bylo uvedeno v protektorátu. Takže v tomto duchovním ohledu to bylo nejsvobodnější místo. Další paradox. (Int 5)

Líčení zážitků holokaustu je v narativech často ilustrováno slovy jako „absurdita“, „paradox“. Při své práci s pamětníky jsem byla často upozorňována, že zkušenost, kterou se mi snaží zprostředkovat, je ve své podstatě nesdělitelná a nezprostředkovatelná. Přeživší často dlouze a obtížně hledali slova, kterými by svoji zkušenost popsali.

V Terezíně si přesto člověk našel způsob přežití. Byl tam kulturní život. Já jsem nedávno psal o tom, že kulturní život v Terezíně má taky jednu negativní stránku, že zatlačuje to, co tam bylo, tu hrůzu. Kulturní život byl tak mimořádný a takový zázrak, že se spousta lidí zajímá jen o ten kulturní život. Neuvědomují si pak to strašné, utrpení, smrt. V Terezíně byl obrovský a velice všestranný, vznikly zde dokonce opery, rukopisy knih, ale nejvýznamnější byla činnost pro publikum. Bohužel spousta lidí si myslí, že se v Terezíně žilo tak, že se chodilo z divadla do divadla. Ted' je tam zrekonstruované divadlo, což je skvělé, ale zase úplně beznadějně, protože se nedá ten rmut a marast rekonstruovat! Divadlo se hrálo na půdě, tak jak byla: špinavá, používaná, já nevím, padesát let od postavení těch baráků, a pokud to byla ta kasárna, tak ještě daleko déle. Hrála se třeba „Prodaná nevěsta“. To se nedá rekonstruovat. To obraz života v Terezíně zkresluje. (Int 14)

V tomto narativu naplno zaznívá obava ze zkreslení obrazu Terezína. Pamětník si uvědomuje jakou váhu má výpověď o holokaustu, je si vědom významu tohoto obrazu Terezína, neboť to bude právě obraz načrtnutý pamětníky, který zde jakožto reprezentace holokaustu přetrvá i v době, kdy už svědci nebudou moci vypovídat. Zaznívá zde obava z faktu, že popisem

kladných stránek Terezína se mohou jeho negativní stránky zastírat. Dále pamětník reflektuje ještě jedno významné téma – a to rekonstrukci ghetta. Jakožto očitý svědek událostí holokaustu se domnívá, že snaha o rekonstrukci míst či aspektů odkazujícím k holokaustu, je sice zajímavým počinem, je však beznadějná, neboť holokaust ve všech svých aspektech rekonstruovat nelze. (Možnosti či nemožnosti a zároveň ne/vhodnosti rekonstrukce prostor bývalých koncentračních táborů se budu podrobněji věnovat v kapitole věnované místům paměti.)

V Terezíně byl také kulturní život. Hrála se dětská opera Brundibár, já jsem v Brundibárovi neúčinkoval, ale měl jsem také vystoupení. Otec mě tenkrát naučil ruskou píseň „Volha, Volha“, tak jsem ji tam přednesl, ačkoli si myslím, že vůbec neumím zpívat. Chodili jsme na různé koncerty, byla tam aktivita, rozvíjely se zájmy. Já jsem třeba sbíral obaly od čepelek. Chodil jsem po těch obrovských vojenských umývárkách, kde se chlapi holili, a sbíral jsem obaly od žiletek. Měl jsem celou velikou sbírku a s lidmi, kteří to také sbírali, jsme si je vyměňovali. To také zůstalo v Terezíně, když jsme odjeli. (Int 56)

Veľkým plusom bola samospráva Terezína. Kultúrny život v Terezíne sa pre mňa stal nezabudnuteľným zážitkom. Pamätám sa na pána dirigenta Rafaela Schächtera, ktorý pochádzal z Brna. Podarilo sa mu nacvičiť nádherný koncert. Jeho koncerty neboli v tábore legálne, ale pre ľudí milujúcich hudbu to bolo balzomom na dušu. Jeho posledný koncert v Terezíne bol Requiem od Mozarta. Nikdy nezabudnem na toto prevedenie Mozartovho diela, i keď som ho po vojne niekoľkokrát počula. Keď už boli pred vystúpením a skladby boli nacvičené, zaradili hudobníkov do transportu. (Int 7)

Dalším momentem ve vyprávěních je tematizace „Východu“ a obava před transporty. Pamětníci se shodují v tom, že o Osvětimi se téměř nic nevědělo, o přímé fyzické likvidaci a plynových komorách neměli vězni v Terezíně tušení. Jediné, o čem byli všichni přesvědčeni, byl fakt, že transport do Osvětimi případně do jiného tábora situovaného na Východě je cestou do daleko horších podmínek, cesta do neznáma, krok do nejistoty. Panovala obava před transporty, a pokud byla možnost, snažili se lidé z transportu tzv. „vyreklamovat“. Vědělo se, že z Osvětimi nepřichází pošta, lidé, kteří byli odtransportováni, už se nikdy neozvali, nikdo se nevrátil. Výjimkou byla pouze pošta, která přišla z tzv. osvětimského rodinného tábora, psaná podle diktátu a za dohledu esesmanů právě za účelem zmírnění obav vězňů v Terezíně. Pošta byla antidatovaná, v době kdy do Terezína došla, byli pisatelé dávno zplynováni (Pěkný, 2001).

Terezín je v narativech líčen (u pamětníků, kteří pokračovali transporty dál na Východ) jakožto jakési opozitum, či lépe řečeno, předstupeň Osvětimi. Terezín jako „nižší dimenze hrůzy“ oproti Osvětimi jakožto „vyšší dimenzi hrůzy“. Často jsou vyprávění rozdělena na „Terezín“ a „to, co přišlo po něm“.

A Terezín byla zase další etapa, další dimenze hrůzy. A pochopitelně Terezín, když jsme se dostali do Osvětimi, viděli jsme, že to zase žádná hrůza nebyla, že tam ve vyhlazovacím táboře teprve byla ta hrůza, a pak ještě dál a dál. Hrůza je relativní pojem, může sestupovat do velkých hloubek, do velkých nížin, než dosáhne svého dna, pak už se stupňovat nedá. (Int 5)

Když někdo byl v Terezíně, tak říkal: to je k nepřežití, jak může takováhle hrůza existovat. Ovšem, když potom přišel do Osvětimi, tak říkal „blahoslavený Terezín, jak skvělý to bylo“. A jak je strašná Osvětim, jak velká hrůza to je. Z dálky se Terezín ještě podobal

životu, třeba i to, že tam bylo po práci skutečně volno. V Terezíně přeci jenom mladí a středně staří lidé přežili, dalo se tam neumřít hlady. Kdežto v Osvětimi už to bylo skutečně na smrt hlady. Vědělo se, že Terezín je mnohem lepší než to, co nás čeká na východě, ale netušilo se, že je to konec života. (Int 14)

Narace se stále odvíjí od srovnávání různých etap či opozic tematických boků. Líčení hrůz Terezína a jejich srovnání s hrůzami Osvětimi pokračuje dále:

Oproti Bergen-Belsenu byla Osvětim i se všemi plynovými ještě komorami ráj! Bergen-Belsen byl nejhorší koncentrák, peklo na zemi, byly tam opravdu katastrofální podmínky. Spaly jsme na udusané podlaze, byla neskutečná zima, ležely jsme namačkané jedna vedle druhé. Vzájemně jsme se zahřívaly, až jsme najednou zjistily, že osoba vedle vás už vás nezahřívá, protože je mrtvá. Nešlo se v noci ani otočit, jelikož jsme ležely přímo na sobě. Když člověk potřeboval jít na záchod, musel šlapat po ostatních. Žádné latríny tam nebyly, všude byla špína a výkaly. (Int 40)

Terezín v podání pamětníků figuruje tedy jako první zkušenost s internací, první šok a uvědomění si své pozice, kterou mu nacistická mašinerie vymezila. Zároveň se ale zpětně jeví jakožto předstupeň („nižší dimenze hrůzy“), je vnímán jako referenční rámeček, coby předstupeň Osvětimi a dalších vyhlazovacích táborů. Líčení Terezína se často odvíjí od srovnání s Osvětimí, líčení Osvětimi se pak dále odvíjí od srovnání s dalšími vyhlazovacími tábory.

V. 1.5.: Příjezd do Osvětimi

Důležitým momentem vyprávění je popis transportu a příjezdu do

Osvětimi. Tato část vyprávění bývá emotivní, podobně jako popis selekcí. Příjezd do Osvětimi bývá ve vyprávěních jakýmsi předělem, zlomovým momentem jak válečných událostí, tak samotného vyprávění o nich. Osvětím je mezník, předěl, příjezd do Osvětimi je často líčen jako příchod do „jiného světa“. Osvětím už je zcela evidentně a nepopíratelně pro vypravěče místem smrti, hrůzy a nejtemnějším bodem vyprávění. Často při vyprávění o příjezdu do Osvětimi padne na pamětníka velká únava, vyprávění se zpomalí, hlas je přerývaný a výrazně se ztiší, je patrná jakási rezignace. Konfrontace s Osvětímí, ačkoliv se děje zpětně a ve vyprávění, je čímsi děsivým.

Vypravěči se shodují, že příjezd do Osvětimi znamenal procitnutí, uvědomění si nové reality, „vyšší dimenze hrůzy“, člověk si uvědomil blízkost smrti, kterou sice znal už z Terezína, ovšem zde pociťoval smrt zcela bezprostředně. Ke smrti upomínaly komíny krematorií. Mnohokrát mi bylo popisováno, co znamenaly tyto komíny, jaký mastný a štiplavě nasládlý dým z nich vycházel, jak se saze z mrtvých lidských těl usazovaly na šatech, na kůži, jak všudypřítomná a neodvratná byla přítomnost smrti. O účelu plynových komor se vězni dozvídali až zde, od starších spoluvězňů, a tento moment je ve vyprávěních také velice podstatný – první reakcí na pravdu o plynových komorách byla negace, odmítnutí; lidé si odmítali připustit něco takového, bylo to nad jejich chápání. Mnohokrát jsem vyslechla, že se s člověkem, který jim toto sdělil, pohádali, poprali, že nechápali, proč si z nich takovým cynickým způsobem dělá legraci. Další reakcí bylo zoufalství, pláč a rezignace.

Všeobecně se asi ví, co to znamenalo přijít do Osvětimi. Hned, jak nás vykládali, zabavovali zavazadla, hluk, mlácení, prostě abychom si hned uvědomili, že Terezín byl idea. (Int 14)

Do Osvětimi jsme přijeli v noci, a to byl tedy zážitek, to vidím pořád před očima. Jednak všude byla světla, protože všechno muselo být hrozně osvětlené, potom byly všude elektricky nabitě dráty, které oddělovaly jednotlivé tábory. Vybavuji si hrozné světlo a řev na rampě. Řvali vězňové z komanda, kteří nás odbavovali, řvali Němci, to na člověka působilo jako když přišel do jiného světa. (Int 34)

Jeli jsme dobytčáky, nevěděli jsme kam nás vlastně vezou. Najednou jsme uviděli nápis „Auschwitz“, trochu jsme ztuhli, ale vlak jel pořád dál, tak jsme stále žili v naději, že nás vezou jinam. Netušili jsme, že tábor je tak veliký. Zastavili jsme v Birkenau, což bylo samozřejmě součástí tábora. Pak šlo vše ráz naráz – muži extra, matky s dětmi extra, staří lidé extra. Dostali jsme se s maminkou mezi ženy, protože mamince bylo sice už čtyřicet, ale vypadala na svůj věk velice dobře. Hned po příjezdu nás tetovali, což bolelo, tetovali jehlou puntík po puntíku, naprosto neodborně, křivě a ošklivě. Byli jsme hrozně nevyspalí a hladoví, zavedli nás do baráků, kde byla strašná zima a místo podlahy byla jenom udusaná hlína, na které jsme spali. (Int 31)

Ten první dojem byl tak strašlivý, ta hrůza těch baráků, asi to byly dřív stáje snad pro koně, a v nich teď bylo nacpáno šest set nebo sedm set lidí. K tomu samozřejmě surovost funkcionářů, esesáků... Prostě celý šok z příjezdu do Osvětimi byl hrozný. Víte, to jsou ty různé dimenze hrůzy. Teď jsme se opět dostali do nižšího stupně, do vyšší kategorie hrůzy. (Int 5)

Hned po příjezdu nám vzali naše věci a oblečení. Vyfasovali jsme oblečení z rezného plátna, které na nás viselo, štrikované fusekle a dřeváky vydlabané z jednoho kusu, takže v nich nešla pořádně ohýbat noha. Na oblečení byl přišitý vingl – dva trojúhelníky z různých barev, které tvořily šestcípou hvězdu. Barvy trojúhelníků měly různé skupiny odlišnou, vrazi měli například zelenou, političtí vězni červenou, homosexuálové snad fialovou. Pak jsme dostali kabáty po lidech, kteří šli do plynu. Ale abychom neměli normální oblečení, tak jsme si mezi sebou museli různé části oděvu měnit. Já jsem dostala světle šedivý kabát a k němu rukávy zeleného kabátu mojí kamarádky. To proto, kdyby se nám náhodou podařilo utéct, abychom byli hned na první pohled nápadní. Jelikož kamarádka měla stejně zrzavé vlasy jako já a měly jsme de facto skoro stejné kabáty – já šedivý se zelenými rukávy, a ona zelený se šedivými rukávy – tak si nás pletli. Mně to tehdy strašně lichotilo, protože ona byla strašně pěkná holka, tak mě těšilo, že si mě pletou s takovou krasavicí! (Int 31)

V Osvětimi byla krematoria, nevím kolik a nevím kolik plynových komor. Oni plynovali, kde se dalo. Už v těch vagónech, jak jste tam seděla, jste to čekala... proslýchalo se to... alespoň já to čekala. No, a když jsme vystoupily z toho vagónu, říkám matce: „Tady už je všechno jedno“. Protože jste viděla ty psy a Němci volali: „Všichni ven, všichni ven“ a viděla jste komíny kouřit a cítila jste to a věděla jste, že to není z pekárny nebo něco. No a nás potom na té rampě rozdělili. Doprava, doleva, jak se říkalo. Já jsem šla doprava, matka doleva. Pak už jsem ji neviděla. Ale zajímavé je, že když potom přijely ty maďarské transporty, když přijímali ty lidi z Maďarska,

z Budapešti, z Debrecína a tak okolo, tak oni si mysleli, že je to pekárna. A říkali: „No, tady se budeme mít dobře. Tady aj blázni chodí volně.“ Mysleli si, že ti ostříhaní lidé v hadrech a dřevácích, jsou blázni. (Int 50)

Pamatuji si příjezd do Osvětimi, vyklopili nás z transportu, který zastavil na slepé koleji. Něco nešikovného jsem provedl, už přesně nevím, co to bylo, dost hlasitě jsem nepozdravil nějakého esesáka nebo něco takového. Ten člověk mi vrazil strašnou facku, to ovšem nebylo to nejhorší – nejhorší bylo, že mi přitom upadly na zem brýle a rozbily se. Byl jsem z toho vyřízený, protože brýle jsem potřeboval. Pamatuji se, že mě utěšoval jeden starší vězeň, mohlo mu být něco mezi dvaceti a pětadvaceti lety, který už v lágru nějakou delší dobu byl. Moc mě utěšoval, byl na mě strašně milý, hladil mě a líbal mě. Až později jsem si všiml, že měl růžový trojúhelník, byl to homosexuál. (Int 34)

Když vlak v Osvětimi zastavil, byla už tma, ozýval se řev „raus, raus“. Vystoupili jsme, dostali jsme příkaz nechat na místě všechna zavazadla, tvrdili nám, že je později dostaneme. Samozřejmě, že jsme svá zavazadla už nikdy neviděli. Zůstalo nám jenom to, co jsme měli na sobě a případně v ruce. Měla jsem u sebe olejovky, baterku a asi sto marek. V době, když jsme dorazili do tábora, byla takzvaná Lagersperre a nesměl nikdo vycházet ven. Poláci byli velmi krutí, mlátili nás holí. Seřadili jsme se do pětistupů, šli jsme a uviděli jsme nad sebou nápis „Arbeit macht frei“. (Int 40)

Příjezd do Osvětimi je líčen jako dramatický moment, v narativech se objevují zmínky o ohlušujícím křiku, nadávkách, střílení, brutalitě, mlácení, štěkání psů, setkání s vězni, kteří se výrazně lišili od vězňů, které dosud znali a jimiž sami byli. Setkání se svým předobrazem, „musulmany“. Osvětim je líčena jako „vyšší kategorie hrůzy“, „jiný svět“ oproti němuž „Terezín byl idea“ (Int 5; Int 14; Int 34).

V. 1.6.: Každodennost internace – práce a jídlo

Vězni v koncentračních táborech se byli nuceni podrobit každodenní rutině, vykonávali otrockou práci, často z posledních sil, vysílení a vyhladovělí. Příděly jídla byly minimální, pokud se někomu podařilo „zorganizovat“ (táborovým slangem řečeno „ukrást“) trochu jídla navíc, představovalo to neskutečné bohatství a mnohdy i záchranu života. Líčení táborové stravy je jedním z motivů, který spojuje všechny narativy:

Můj běžný den v lágru vypadal asi tak, že jsme se ráno na ubikaci probudili a vyfasovali snídani, kterou tvořil takzvaný čaj, skrojek chleba, k tomu byla čajová lžička umělého medu nebo umělé marmelády. Tomu Němci říkali snídaně, s tímto mizerným přídělem jsme museli přes práci vydržet do oběda. Oběd představovala takzvaná „zupa“, což byl polský výraz pro německou Suppe, polévku. Vypadala jako vývar ze špinavých ponožek a také tak chutnala. Plavaly v ní kusy shnilých uvařených brambor, sem tam kousek klišky, a k tomu byl opět skrojek chleba. S tím jsme museli vydržet do večere, což byl slabý téměř vodový čaj, lžička umělé marmelády a skrojek chleba. Myslím, že je zřejmé proč jsem vážil v té době čtyřicet

pět kilo. (Int 34)

Náš denní příděl jídla byla čtvrtka cihly chleba, melta bez mléka a bez cukru, a v poledne cosí, čemu se říkalo polévka. Leckdy ovšem ani to ne, jelikož ti, co chleba dělili, ho často stačili rozkrást, takže k nám náš příděl přicházel ochuzený. Zvlášť v zimě byly podmínky strašlivé. Na jedné straně lágru byly latríny. Na druhé straně byl blok, kde jsme měli jedinou umývárnu, což byly dva žlaby, vprostřed kterých byly kohouty se studenou vodou. Vyfasovali jsme jedno špinavé malé a smradlavé mýdlo, které nám mělo stačit na celý koncentrák. Když si člověk chtěl vyprat oblečení, tak jediné ve studené vodě, žádná jiná pochopitelně nebyla, a jelikož každý měl jenom to na sobě – žádná rezerva neexistovala – musel si na sebe obléct mokré prádlo, které na něm uschlo. V zimě to tedy bylo obzvlášť nepříjemné! Každé ráno byl apel, pak byl ještě během dne dvakrát nebo třikrát, už si to přesně nepamatuji. Leckdy jsme museli stát třeba i několik hodin než si nás přišli přepočítat. (Int 40)

Můj spoluvězeň mi popisoval právě ty poslední chvíle, kdy jsme byli úplně hladoví, protože nám nikdo nedal nic jíst a vyzáblí a tak dále. Popisoval, jak tam lezl po odpadcích a prohledával odpadky a tak. Zajímavěj moment, život je prostě strašně komplikovanej. Že v tu chvíli jak tam před ním nějaká Ukrajinka šla, tak se jí shrnuly sukně a měla najednou celý nohy nahý. A jak ho to začalo rajcovat, ale ne na dlouho, že jo. Protože přeci jenom brambora byla důležitější. (Int 14).

Ty vzpomínky jsou hrozný, to už člověk dneska mluví o tom jako úplně s jiným tím než jak to bylo, bylo to hrozný, byl to život strašnej. Dělalý jsme a to člověk s minimem jídla musel pracovat

dvanáct hodin, stále nad námi stáli a bití a všechno. Hlad a bída. To si nikdo neumí představit, kdo tohle neprožil. (Int 57)

My jsme si u té práce celý den povídaly o jídle, tak možná, že jsem se z toho i zasytila. Je zajímavé, že nejvíc receptů jsme si napovídaly v Osvětimi. (Int 21)

A o čem se vykládalo? Většinou se vykládalo o jídle, je to zajímavé, že v koncentračních táborech se vykládá vždycky o jídle. Tam se ve fantaziích vaří, vyměňují se recepty, mluví se o tom, až nás osvobodí, co si prvně uděláme k obědu. (Int 5)

Co jsme plánovali? Druhou neděli po skončení války se setkáme na Staroměstském náměstí pod orlojem. Co budeme jíst a vařit. Každý den se budeme koupat s mýdlem! A budeme si měnit prádlo, kdykoliv se nám zachce. (Int 4)

Každodenní rutinu v koncentračním táboře představoval apel, skromný přiděl jídla a práce. „Arbeit macht frei, práce osvobozuje: tato slova nechali nacisté napsat nad vchod do Osvětimi. Ale práce v Osvětimi je děsivá parodie na práci. Je bez cíle a postrádá smysl. Je to dřina jako trest vedoucí k mučivé smrti“ (Belpoliti, 2003: 80).

Oni si mysleli, že tohle je, ti vězňové, co tam na práci natahali, že to jsou, já nevím, jenom pracovní síla – nemají nárok ani se najíst, ani se obléct, ani se umýt. (Int 57)

V Březince jsem pracovala v takzvané Weberei, tedy tkalcovně, kde jsme tkaly náhražky řemenů. Byl nedostatek kůže, takže my jsme tkaly ze špagátů z umělé hmoty náhražky řemenů, které pak vojáci měli připevněné k mašinkvérům. Anebo jindy nás nutili přenášet kameny z místa na místo, jen tak, bez účelu. Vymýšleli si prostě naprosto nesmyslnou práci, aby nás mohli buzerovat. Musely jsme to dělat, ale zase tolik nám to nevadilo, protože jsme měly alespoň nějakou činnost. Být v Březince a nic nedělat by snad bylo ještě víc deprimující. (Int 40)

Zařadili mě do pracovního komanda, do takzvaného Rollwagenkomanda, kde nás bylo třináct kluků zapřažených do takových vesnických povozů, do kterých dřív zapřahovali koně nebo krávy. Povozy měly dřevěná kola pobitá železem, žádné pneumatiky. Někteří měli popruhy, jiní, mezi nimi jsem byl já, vzadu tlačili, a ten nejsilnější stál vepředu u oje a řídil. Převáželi jsme všelijaký materiál, vyjížděli jsme i mimo tábor. (Int 56)

V Osvětimi jsem nejprve pracoval v takzvaném skladu šatstva v Kleiderkammer, což bylo úžasné terno. Bylo to výborné, protože jednak jsem pracoval uvnitř, kde jsem třídil všelijaké věci a šatstvo, a za druhé jsem si mohl vybrat pro sebe nějaké šaty, které mi seděly, zimní vybavení, zimní kabát. Občas se mi podařilo něco ukrást, ovšem tomu se neříkalo „ukrást“, ale „zorganizovat“. Tu a tam jsem tedy zorganizoval například dámské punčochy, tehdy ještě nebyly silonky nebo nylonky, ale hedvábné punčochy, luxusní zboží. Zboží jsem pak předal jednomu kamarádovi, velice šikovnému klukovi, který byl o dva roky starší než já. On to potom nějakým způsobem nabídl

prominentům a dostal od nich výměnou třeba kus chleba, trochu margarínu, nebo jiné věci. Měli jsme spolu takzvanou komunu, to znamenalo, že já jsem mu něco obstaral, on to zase zorganizoval dál, a ten výsledek, to jsme si spravedlivě napůl rozdělili mezi sebou. On vždycky něco šikovně zorganizoval, kdežto já jsem to tak neuměl, tak mi vždycky nadával, že jsem nic neukradl. (Int 56)

Vězni v táborech vykonávali otrockou práci, při které byla obrovská úmrtnost. Ovšem schopnost pracovat byla vlastně záchranou, jelikož jedinci, kteří nebyli „práceschopní“, byli posláni rovnou po příjezdu do plynu. „Totalitní systém i v rámci svého normálního fungování zjednodušuje jedince na funkce; je jich však alespoň několik. Tábory opět jednou působí jako zrcadlo: jedinou tady uznávanou funkcí je práce; a jelikož přísun pracovní síly neustává, není už potřeba o tento nástroj, totiž o zachování lidského života, nijak pečovat. Venku zůstávají jedinci lidmi, třebaže jako osoby nedocházejí uznání, protože tímto způsobem nejlépe plní své úkoly. V táborech naproti tomu už vlastně nejsou považováni za příslušníky lidského rodu“ (Todorov, 2000: 184). V koncentračním táboře je tedy jedinec proměněn ve funkci, která mu byla přidělena, jediné, co se od něho očekává, je tuto funkci plnit. Nezachází se zde s vězněm jako s člověkem, jeho osobitost, jméno, vše co z něho člověka dosud dělalo, už není pro potřeby totalitní mašinerie potřeba. O technikách odosobnění vězňů pojednává následující podkapitola.

V. 1.7.: Techniky odlidštění

Technik odlidštění vězňů se užívalo v koncentračních táborech ve velké míře, cílem bylo proměnit člověka v pouhou funkci, respektive vykonavatele této funkce. Po příjezdu do Osvětimi byli vězni oholeni po celém těle, svlečeni, dezinfikováni, navlečeni do hadrů nepodobným

oblečení, a byli tetováni, čímž získali novou identitu. Tetování je vnímáno jako jakýsi symbol lágru, symbol Osvětimi. Tetování je také spojeno se ztrátou jména, s proměnou člověka v číslo. Na mechanismy redefinice identity, proces mortifikace, standardizaci, stigmatizaci, a permanentní kontrolu ze strany autority, která disponuje nástroji trestat širokou škálu projevů, která je typickým znakem totálních institucí, upozorňuje Erving Goffman (Goffmann in Keller, 1996: 128- 136).

V systému totálních institucí byl jedinec zjednodušen na kategorii, přestal být člověkem, stal se číslem. Tetování, oholení hlavy, zbavení člověka jeho lidských atributů byly mechanismy odlidštění, které totalitní systém volil, aby se oběti mohly stát jeho nástrojem. Jedinec byl dehumanizován, odlidštěn, zjednodušen na funkci. Tzvetan Todorov rozpoznává dvě fáze odlidštění: nejprve dochází k oholení a vyslečení vězňů, je zde patrná snaha vnutit jim „zvířecí chování“, aby se s nimi mohlo později, ve druhé fázi, jako se zvířaty zacházet. Dalšími technikami odosobnění bylo právě tetování a s ním spojená přeměna člověka v číslo: „(v)ězňům zabaví jméno a přidělí jim číslo; přitom jméno je prvním znakem jedinečné lidské bytosti; když o nich dozorcí mluví, vyhýbají se slovům jako 'osoby', 'jedinci', 'lidé' a označují je za 'kusy', 'jednotky', nebo používají neosobních obrátů“ (Todorov, 2000: 185).

V Osvětimi nás tetovali, dostala jsem číslo A 4603, počítala jsem si totiž, jak šla fronta přede mnou, a zařadila jsem se až na místo tak, aby součet mého čísla byl 13. Jsem pověřčivá a říkala jsem si, že když moje číslo v součtu bude nešťastná třináctka, že válku přežiju. Když byly děti malé, rozhodla jsem se nechat si odstranit své vytetované číslo na předloktí. Donutily mě k tomu okolnosti. Jezdila jsem totiž s dětmi často na chalupu vlakem. V létě, když jsem mívala na sobě šaty s krátkým rukávem, se mi často stávalo, že jsem si všimla, jak se lidé ve vlaku na moje předloktí dívají a pak si mezi

sebou šeptají. Stávalo se mi, že se na mě obrátili a začali mě hrozně litovat, pořád opakovali, jaký jsem chudák, co jsem si asi musela všechno za války vytrpět. Nestojím o to, aby mě někdo litoval. Už vůbec mi nebylo příjemné, že mi někdo předhazoval, jaký jsem chudák. Rozhodla jsem se tedy, že si zajdu k doktorovi a nechám si číslo odstranit. Přišla jsem na kožní oddělení a doktorka se mě ptala, co mě trápí. Povídám jí, že bych si ráda nechala odstranit tetování. Doktorka se na mě zle podívala, začala na mě zhurta: „A proč jste se teda vůbec nechávala tetovat? Mohlo vám dojít, že si to jednou rozmyslíte a teď mi přiděláváte akorát práci!“ Tak jsem jí řekla, že já jsem o tetování zrovna dvakrát nestála, a kdybych si bývala mohla vybírat, rozhodně bych se tetovat nenechala. Poté jsem vyhrnula rukáv. Doktorka hned obrátila, hrozně se omlouvala, chudák předtím netušila, o jaké tetování se jedná.(Int 40)

Každý vězeň určený do transportu musel mít na krku pověšenou ceduli se svým číslem a s číslem transportu. Člověk přestal být člověkem a stalo se z něj pouhé číslo. Pamatuju se, že už při cestě do Terezína jsme měli čísla, já byl CM390. U transportů do Osvětimi člověk dostal nové číslo. (Int 32)

Jenom číslo, žádné jméno, to neexistovalo, ztratili jsme, my jsme nebyli lidi, jsme byli čísla. Já jsem měla číslo 27774 a říkala jsem, jak mi dali to číslo v prvním lágru, jsem říkala. Holky já to přežiju, ony říkaly no to určitě, kdoví co nás čeká, já jsem říkala, kdepak, já mám tři sedmičky v prostředku a voko bere, já to přežiju... (Int 57)

Na Apelplatzu jsme dostávali čísla a ztratili tak svoji totožnost.

Od té doby už jsme byli jenom čísla, ne osoby. Když jsem byl u selekce já a esesák Entres, dodnes si pamatuji jeho příjmení, se mě zeptal na povolání, tak jsem vzpomněl na to, jak jsem vždy záviděl pracovníkům vězeňských nemocnic jejich větší přísun jídla, méně časté kontakty s esesáky a to, že nemuseli chodit na Apelplatz. A tak jsem řekl, že jsem student medicíny na Karlově univerzitě v Praze a že mám za sebou dva semestry. Díky tomu jsem byl uznán práce schopným a bylo mi přiděleno číslo 70315, které mi vypíchal jeden vězeň inkoustem. Byl jsem také označen trojúhelníkem jako Žid. (Int 39)

Vyslechla jsem mnoho vyprávění o tetování, o jeho významu jak v době války, tak v poválečných letech. K číslu na levém předloktí se váže mnoho vyprávění, tetování bylo vnímáno jako připomínka Osvětimi, jakési věčné zhmotnění Osvětimi, cejch, důkaz. Různí moji respondenti se k němu staví rozlišeně. Pro někoho bylo potupným znamením, cejchem, odpornou připomínkou, nedobrovolným ponížením a zařazením mezi „méněcenné“ - zde byla jediná možnost jak toto zavrhnout a překonat, jak se pokusit navrátit lidskost, jak se vrátit mezi živé, a to nechat si tetování odstranit. Je početná skupina lidí, kteří si tetování nechali odstranit a alespoň symbolicky se s Osvětím vyrovnali. Smazali tak hmatatelné stopy po hrůze, kterou pro ně toto tetování symbolizovalo. Ovšem je zde i druhá skupina vězňů, kteří toto tetování chápou jakožto věčnou připomínku hrůzy, kterou se jim však podařilo překonat, zvítězit nad ní. Necítí potřebu se této památky zbavovat, je pro ně mementem, a pociťují ji jako naopak znamení, že se jim podařilo smrti uniknout, ačkoliv k ní byli odsouzeni.

V. 1.8.: Selekcce

Klíčových momentů vyprávění je, jak jsem již naznačila, mnoho.

Ačkoliv klíčové momenty tvořící kostru vyprávění se více méně shodují, strategie různých pamětníků se liší. Velmi podstatně se do paměti vryla selekce, při popisu selekce nastává jakési pomyslné finále vyprávění, neboť selekce byla v podstatě nejdůležitějším okamžikem. Život mnoha příbuzných a známých právě selekcí končí, selekce představuje u mnoha přeživších poslední setkání s milovanou osobou. Jak ještě rozeberu dále, byla selekce vnímána jako okamžik, při kterém o lidském osudu rozhoduje „zázrak“ či „náhoda“.

Selekce byla hned, jak jsme přijeli. Vyklopili nás a pak to šlo rychle vlevo, vpravo, vlevo, vpravo, vlevo, vpravo, stále dokola. Proběhlo i standardní tetování. Esesácký přísluhovač mi vytetoval novou identitu, od této chvíle jsem byl „Häftling Nummer B-14219“. Dostal jsem se do tábora B, tedy Osvětimi – Birkenau, těsně do blízkosti bývalého cikánského tábora, který zlikvidovali. (Int 34)

No a teďka, když jsme šli do toho Osvětimi, tak my jsme museli, samozřejmě, že jsme šli asi třikrát na selekci, taky nás holili všude možně, vlasy tedy mi neholili, ale jinak nás holili všude, potom ještě jsme šli ještě jednou, my jsme nevěděli kam deme, šli jsme někam, že se tam jdeme vykoupat nebo co, tak jsme tam šli, a teď, já jsem měla na ruce Omega hodinky, tak jsem si říkala „přece já ty hodinky musím někam schovat“, tam byla kupa nějakýho uhlí, tak já jsem si říkala, tak tuhle do toho si já ty hodinky schovám, jenže my jsme vylezli jinudy, v životě jsem hodinky neviděla. Pak nám tam řekli, jak jsme se tam koupali, museli jsme všechno sundat ze sebe, nesměli jsme si nechat ani pr , já měla prstýnek, takovej ten , nevím jestli to bylo stříbro?, granátky, tenkrát, to jsem taky nesměla mít, tak jsem si to, voni řekli, všechno si vezmete zpátky, až budete tady vodtad', tak já si to zavázala do bot s tkaničkou, v životě jsem neviděla ani boty, ani nic.

(Int 40)

Selekce byla v červenci 1944, když se likvidoval rodinný tábor. Na selekci jsem šel s otcem, protože já jsem byl z nějakého důvodu celou dobu s otcem, nebyl jsem jako většina ostatních kluků na dětském bloku. O matce jsem nevěděl nic, u žen probíhala selekce přirozeně zvlášť. Stáli jsme všichni nazí v hrozně dlouhé frontě před doktorem Mengelem, který to celé organizoval. Ještě když jsme stáli ve frontě, tak mi otec, který asi tušil, že nebudeme spolu, řekl, co mám dělat v případě, že bych se náhodou vrátil domů dříve než on. Podle toho jak to řekl, vím, že doufal, že se vrátí také, nechtěl věřit tomu, že by se nevrátil. Řekl mi: „hele, kdo bude první doma, kdybys přišel ty první, víš, tam kde v kůlně spal kocourek Mourek, tam v tom rohu kopej, tam bys našel nějaký věci, jo“. Tak to jsem si přirozeně zapamatoval. Já jsem šel první, předstoupil jsem před Mengeleho, byl to takový hezký mladý chlap, podíval se na mě, nic neřekl, vězeň, který seděl vedle něho si jenom zapsal tužkou na papír moje vytetované číslo. A Mengele jen ukázal, ať jdu na jednu stranu. Otce si nezapsali a ukázali mu, ať jde na druhou stranu. Byli jsme od sebe prakticky jen kousek. Tímhle způsobem se postupně pomalu obě ty strany naplňovaly. Strana, kde jsem byl já, tam nás bylo hrozně málo, byli jsme tam samí kluci. Druhá strana byla už dost zaplněná. Najednou jsem si všiml, že můj otec se z té skupiny co už byla po selekci, oddělil a nějak se mu znovu podařilo dostat na konec dozadu do fronty. Oni nemohli přijít na to, že tam jednou byl, protože ta fronta byla hrozně dlouhá, to lidé šli jeden za druhým. Vzadu jsem ho ani neviděl, ale díval jsem se, jak se znovu dostal před Mengeleho, bylo to kousek ode mě, takže jsem všechno dobře viděl i slyšel. Můj otec jim tam německy říkal, že by rád šel na tu stranu, protože tam má syna. A Mengele mu řekl „stejně nebudete spolu“ a zase ho poslal na tu druhou stranu. Nic, že by ho nějak zmlátil nebo něco takového, to

ne, ale prostě řekl „stejně nebudete spolu“. Po určité době se obě ty skupily rozešly. (Int 56)

Selekce je popisována jako vyvrcholení hrůzy, okamžik verdiktu. Právý význam selekce a její následky si vězni velmi dobře uvědomovali, znali osud lidí, kteří byli posláni na špatnou stranu fronty. Právě s okamžikem selekce jsou v narrativech spojována slova jako „zázrak“, „náhoda“ a „osud“, jak nastíním v následující podkapitole.

V. 1.9.: Zázrak anebo náhoda?

Opakujícím se motivem ve vyprávěních je konstatování, že o lidském osudu za války rozhodovaly náhody, že člověk, kterému se podařilo přežít, vyvázl zázrakem. Tato slova se opakují ve všech narrativech. Při snaze racionalizovat svůj osud, při snaze pochopit válečné události se jako jediné vysvětlení nabízí slova náhoda a zázrak. Toto vnímání je zcela přirozenou reakcí, snahou pochopit nepochopitelné, snahou odůvodnit své přežití v kontextu smrti tolika jiných blízkých lidí. Jako zázrak popisuje přežití i spisovatel Primo Levi. „My, co jsme tábor přežili, jsme všichni výjimky, protože v táboře se umíralo. Když někdo nezemřel, stalo se to nějakým zázrakem: jsou to výjimečné případy, málo běžné, ba dokonce naprosto specifické“ (Belpoliti, 2003: 137).

Člověk nikdy neměl tušení. Potom přišel jeden esesák, jestli to řekl ironicky nebo jestli nám chtěl pomoci nevím, řekl: „Kein Gas mehr, euch kann gehen.“ Že už nemají plyn. Stáli jsme před plynovou komorou, chtěli nás zplynovat – i to člověku zachrání život, takové náhody. Kdybychom přijeli jen o několik hodin dříve, zahynul bych býval v plynové komoře. Někoho jiného zase taková náhoda, úplně nesmyslná, o život připravila. (Int 14)

Po nějaké době strávené v Osvětimi přišla selekce, respektive vybírali lidi na práci do nějaké vzdálené továrny. Řekli nám, aby vystoupili z řady všichni, kterým je mezi šestnácti a pětadvaceti lety. Připadalo mi, že je to takový dobrý věk, takže bude asi výhodné, když se přihlásím, ačkoliv mi bylo teprve třináct. Vystoupila jsem, ale oni mě odtamtud vyhodili, že tam nepatřím. Sestru tam nechali, té bylo patnáct let, a zdála se jim, že vyhovuje. Začala jsem plakat a najednou se stalo cosi jako zázrak. Najednou se tam objevila moje vzdálená sestřenice, která v Osvětimi byla už od roku 1942. Když si mě všimla, jak vyvádím, v nestřeženém okamžiku mě odvedla na stranu, aby si mě nikdo nevšiml. Věděla, že když budu plakat a vyvádět, že na sebe upozorním, a tak jí nezbylo nic jiného než mě uklidnit – vlepila mi takový pohlavek, že se mi zajiskřilo před očima, hrozně jsem se lekla a okamžitě zmlkala. Když selekce skončila, vmísila mě sestřenice nenápadně mezi vybrané na práci. Tím mi zachránila život! (Int 30)

Pan Mengele byl zjevně v dobré náladě a byl tak slušný, že toho chlapce na místě nezastřelil, a že opravdu v dětském bloku, který už byl prázdný, uspořádal selekci. Pamatuji si, že stál napravo a my jsme před ním nazí, šaty a boty v rukou, defillovali. On pak ukazoval, jestli můžeme přežít, nebo nemůžeme. Asi devadesáti chlapcům ukázal na správnou stranu, písař si pak zapsal jejich čísla, já měl to štěstí, že jsem byl mezi nimi. Poslal nás do vedlejšího tábora, to byla naše záchrana. Záchrana sice ne všech, ale z těchto devadesáti chlapců přežila skoro polovina. To byl takový zázrak, náhoda. (Int 5)

Nevím, kdo tu selekci dělal, jestli to byl sám Mengele, ale když ony byly na řadě, zapaloval si ten esesák zrovna cigaretu. A ta moje kamarádka začala kolem něj utíkat dopředu a matka se sestrou běžely za ní. On si zapaloval cigaretu a nějaké tři Židovky mu nestály za to, aby to zapalování přerušil. Taková absolutní náhoda jim dala šanci dostat se z Osvětimi a zachránit si život. (Int 21)

Vlastně je velký zázrak, že jsme to nakonec všichni kluci vydrželi a přežili. Musím říct zcela otevřeně, že ten konec, to znamená od ledna až do května 1945, to byly nejtěžší chvíle celého pobytu v lágrech. (Int 56)

Ona však přežila. Bol to pud sebazáchovy, náhoda, šťastie, vyššia moc? Nie je našou úlohou rozoberať prečo sa to stalo, ale ako to skutočne bolo. (Int 1)

Všetci ostatní moji súrodenci a aj mamička zomreli počas toho hrozného obdobia holokaustu. Otec sa zachránil akoby zázrakom. To bola taká jedinečná náhoda, ktorá stojí priamo za námet na film. (Int 3)

Čirou náhodou, výjimkou, jsme zůstaly naživu – maminka, sestra a já, vždy v bolu, ve smutku, a přece. Když už jsem náhodou přežila, cítím, že těm, kteří byli brutálně zavražděni dlůžím uchovat jejich paměť, dělat vše, aby nebyli zapomenuti, aby o nich vědělo co nejvíce lidí v celém světě. (Int 4)

Poviem vám, že verím v osud. Niekoľkokrát, som ako zázrakom unikla smrti. Prvý krát, keď som prebehla v Osvienčime počas selekcie na druhú stranu. Druhý krát, ma zachránil nálet. Tretí krát, to sme prespali v senníku. Už bola tma, ja spím veľmi nekludne, z jednej strany sa prehadzujem na druhú. Hodila som sa na zem a spala. Ráno, keď som sa zobudila úplne blizučko diery kam sa hádže seno. Nedaj bože sa v noci opačne otočm, spadnem a zlomím si krk. Po štvrté to bolo, keď sme zase niekde prespali, v nejakom chlieve. Omdlela som, keď sme čakali na nástup. Nemci však odbehli niečo vybavovať a ja som jako zázrakom prišla k sebe, než sa vrátili. Inak by ma boli na mieste zastrelili.(Int 48)

To jsou takové náhody... náhoda byla, že jsme se zachránili. A náhody hrály v mém dalším životě velikou roli.(Int 5)

Kdybych bývala řekla, že jsme snoubenci, dali by nás bydlet dohromady a kdoví jak bych dopadla, protože oni šli hned dalším transportem v lednu na Východ. Asi bych zahynula spolu s nimi. Všechno tenkrát byla otázka takové náhody! (Int 31)

Každý člověk, který přežil koncentrák, přežil, dá se říci, nějakým zázrakem. Byla to velká loterie života, kdo přežije, kdo nepřežije, sled nejrůznějších náhod. (Int 30)

Při popisu událostí války se vypravěči dotýkají tématu, jak je možné, že někdo přežil a jiný nepřežil. Snaží se demonstrovat absurditu některých situací, kdy byl nad nimi vysloven verdikt smrti, kterému nakonec unikli, a

nejsou schopni vysvětlit, jak je možné, že se události vyvíjely zrovna tímto směrem. Ve všech narativech se nějakým způsobem tento aspekt holokaustu objevuje – a nejčastějším vysvětlením, se kterým vypravěči přicházejí, je konstatování, že vše bylo dílem „náhody“, či že se stal „zázrak“.

Jedním z bývalých vězňů, který se snažil svoji zkušenost s holokaustem reflektovat a popsat ve svých knihách, Primo Levi, je jedním z mnoha přeživších, kteří v poválečných letech zvolili dobrovolný odchod ze života. Primo Levi je autorem kontroverzní teze, která mnohé přeživší pobuřuje, se kterou ovšem mnozí souhlasí. Levi konstatuje, že každý, kdo přežil holokaust, přežil na úkor někoho jiného. „Téměř všichni jsme odešli z tábora s nepříjemným pocitem a ten nepříjemný pocit jsme označili nálepkou 'pocit viny'. Určitě to nebylo totéž, co takzvané ztotožnění oběti s trýznitelem /.../ necítili jsme stud, který by měl pociťovat trýznitel; ale do jisté míry nás všechny, myslím, nebo mnohé z nás, poněkud tísnilo pomýšlení, že zemřelo mnoho lidí, kteří měli stejnou cenu jako my, nebo byli lepší než my. Nepřežili pokaždé jen ti nejlepší, v některých případech dokonce spíš ti nejhorší. Je to pocit, že člověk žije na místě někoho jiného“ (Belpoliti, 2003: 172).

Spisovatel Primo Levi píše, že každý přežil na úkor někoho. Svým způsobem je to pravda, že jo, kdybych nebyl já tam tím betruerem, tak bych já byl někde zahynul při stavbě silnice a někdo jiný by byl dělal toho betruera a byl by přežil. Primo Levi s touto myšlenkou nedokázal žít, že žije místo někoho jiného. Já musím říct, že s ní žiju už léta letoucí, jako že to byl osud.(Int 14)

Vyrovňávání se s faktem, že se člověku podařilo, na rozdíl od miliónů jiných, události holokaustu přežít, snaha nějakým způsobem tuto skutečnost racionalizovat, se objevuje u mnoha pamětníků. Todorov popisuje skutečnost, že po válce se někteří přeživší nebyli schopni vyrovnat se

skutečností, že to byli právě oni, kdo na rozdíl od mnoha jiných, přežil. Pocit hanby za přežití, vliv posttraumatického syndromu, depresí či nemožnost se s tímto faktem vyrovnat, dovedla mnohé přeživší až k sebevraždě (Caruth, 1995). Todorov hovoří o „syndromu přeživšího vězně“ - „bývalí vězni jako přízraky symbolizují usilovně zaháněnou minulost. Bez ohledu na tuto osobní frustraci shledávají, že v porovnání s jejich někdejšími velkými nadějemi je svět hluboce zklamal. /.../ Po prvních silných zážitcích se teď všechno jeví jaksi mdlé, malicherné falešné. /.../ Bývalý vězeň má tedy nejeden důvod propadat depresím a některé vedly až k sebevraždě“ (Todorov, 2000: 270-271).

V. 1.10.: Osvobození

Osvobození zastihlo vězně povětšinou v tak zbědovaném stavu, že se líčení okamžiků osvobození u mnoha z nich nese v duchu únavy a rezignace. Osvobození totiž pociťovali jako pouhé fyzické osvobození, fakt, že již přestali být vězni. Ovšem trauma, jaké pro ně prožité zážitky představovaly, únava, fyzické vyčerpání, nemoci, to všechno se podepsalo na prožívání situace. Navíc pro většinu z vězňů osvobozením nekončila nejistota, ve které žili, obava o své rodiny a blízké, o jejichž osudu nevěděli, či uvědomění faktu, že na světě zůstali sami.

Spal jsem a tu mě probudil zvon a dva ruští vojáci stáli u appelplatzu a zvonili na zvon. Běžel jsem k nim, učil jsem se rusky jako uvědomělý straník, tak jsem s nimi mluvil tou svou slovanskou hatmatilkou, kterou znám dodnes a které říkám ruština. Mluvil jsem s nimi a oni byli celí šťastní. Já jsem byl asi jediný člověk, který dostal od ruských vojáků hodinky. Ten jeden povídá, tak tady máš: „Davaj, beri, beri.“ A dal mi hodinky, druhý vzal čokoládu, americké cigarety, které fasovali a dali mi plášť, který jsem nosil dlouho ještě potom

doma. To bylo moje osvobození. (Int 14)

V noci nastala mínometná paľba, ktorá sa približovala už niekoľko dní. Okolo domu padali granáty a ja som ich z dlhej chvíle počítal. Ráno paľba pomaly ustala. Už len, kde tu sa ozýval samopal. Z okienka na streche som videl prvých ruských vojakov. Jeden tlačil bicykel, druhý z nich aj dva a na pleci samopal. Ovanul ma blažený pocit, prežil som. Ešte aj dnes mi to zviera hrdlo. Opatrne som zišiel z povale, aby som mohol každému zvestovať, čo som videl. Po dlhom otáľaní som sa rozhodol výjsť ako prvý na dvor, na slnko, do záhrady. V tom momente pri bráne zazvonil ruský vojak. Na náš stručný rozhovor spomínam dodnes: „Germanov jest?“ - „Net.“ Odpovedal som znalý ruského jazyka, zo školských čias. - „Bárišni jest?“ - „Net“ - „Vodky jest?“ - „Vodky net, vody jest.“ - „Skolka časov?“ Vyhrnul som si manžetu na jedinej vetrovke, ktorú som mal a povedal: „Desať časov.“ - „Davaj časy!“ Hodinky boli mojim jediným majetkom. Tak som zaplatil daň za svoje oslobodenie. (Int 16).

Oslobodili nás v poslednej chvíli, bolo to 12. mája 1945. Vojaci ma vyniesli už ako mŕtvu. Nikdy nezabudnem, ako boli zdesení tí mladí chlapci, keď som sa ozvala, že žijem. Odniesli ma do lazaretu. Vždy som si hovorila: „Bože môj, ako to oni urobia, veď my sme takí špinaví zavšivení.“ Vtedy bol zázračný DDT prášok, oni nás celých zasypali, a skutočne nás aj odvšivili. Dostali sme čistú nočnú košelu. Ubytovali nás v nemeckých ubytovniach. Šťastie sme mali my, čo sme boli na tom veľmi zle, lebo tí, čo na tom boli lepšie, sa najedli lunch meatov a konzerv, to bol ich koniec. Ja viem, je to sprosté, ale hovorilo sa, že sa „usrali k smrti“. Ja som nemohla ani chodiť, mala som asi 34 Kg. (Int 7)

Protože moje maminka byla nejhorší případ v tom lágru, nejely jsme hned domů. Já jsem totiž měla nějaký nález na plicích, i když otevřená tuberkulóza to nebyla. Maminka tam však absolvovala infarkt, vážila 29 kilo a byla takzvaný musulman - to jsou takové úplně vychrtlé kostry s vyvalenýma očima a vousy po celém obličejí. Američané se jí okamžitě ujali, dali jí tam na nějakou marodku a tam jí dali jakžtakž do pořádku. Proto jsme nemohly jet prvním transportem domů. Mě dali zatím do bývalého tábora Hitlerjugend, na břehu jezera Attersee , což bylo velmi příjemné, a já jsem těch pět kilometrů za maminkou na tu marodku každý den chodívala. (Int 8)

V deň oslobodenia bola radosť. Veľa ľudí sa však dozvedelo, že jeho rodinní príslušníci už nežili. Radosť sa teda miešala s plačom. My sme sa dozvedeli, že otecko stratil nohy, ale žije. (Int 29)

Proroci a jasnovidci měli slovo. O čem mluvili? Kdy bude konec války. To bylo naše jediné přání – ještě jsme nevěděli, co se stává našim lidem, našim drahým na Východě v Polsku. To jsme se dozvěděli na konci války a to pokazilo naši radost z osvobození úplně. Osvobození nebylo tak šťastné a příjemné, jaké jsme si je po tři dlouhá léta představovali. Radost nás všech kalila myšlenka a vědomí, že tolik lidí čekajících na tento okamžik se ho nedožilo. (Int 4)

Osvobození a doba, která mu následovala, jsou charakterizovány jako oddechnutí, zároveň však propuknutí únavy, zklamání, pocitu nedůvěry ve svět. Mnoho vězňů podlehl infekcím, osvobození pro ně představuje další boj, boj s nemocí. Nemálo přeživších se po návratu domů setkalo s negativním přijetím, u mnoha narátorů je patrná deziluze, ztráta důvěry ve

svět. „Kdo prošel mučením, ten už nemůže být na světě doma. Potupu destrukce nelze vymazat. Důvěru ve svět, otřesenou již prvním úderem, v plném rozsahu však zcela zničenou mučením, nelze už nikdy obnovit. Že je bližní zakoušen jako nepřítel, utkvívá v mučeném jako navršený děs: přes něj nikdo nezahlédne svět, v němž vládne princip naděje. Kdo byl mučen, je beze zbraně vydán úzkosti. Je to *ona*, která nad ním provždy bude panovat. Ona – a pak také vše, co se nazývá resentmenty“ (Améry, 1999: 61).

V. 1. 11.: Dnešní vztah k holokaustu a k místu

Po válce volili přeživší vězni různé strategie vyrovnávání se s holokaustem a se svojí válečnou zkušeností. Jistý čas nechtěli o svých zážitcích hovořit, nechtěli si nedávnou minulost oživovat, snažili se začít znovu, nezatíženi minulostí. Pokoušeli se na trauma zapomenout, vytěsnit ho, ovšem vzpomínky se často vrací, bývalí vězni zažívají tzv. posttraumatický syndrom (Caruth, 1995). „Žádné 'vytěsnění' neexistuje. Lze vytěsnit vypálené znamení? Můžete si je nechat odoperovat plastickým chirurgem, ale nová kůže není ta, v níž se člověk může cítit dobře“ (Améry, 1999:57). Mnoho bývalých vězňů trpělo psychickými potížemi, vzpomínky na traumatické zážitky je pronásledovaly:

V noci jsem měl šílené sny a strašně jsem ze spaní křičel. Několik měsíců se mi vracel stále tentýž sen: utíkal jsem, chytili mě, strčili do propasti a stříleli po mně. Několik měsíců trvalo, než jsem se té noční můry zbavil.

(Int 34)

V prvních letech po válce se bývalí vězni snažili se svojí zkušeností

vyrovnat, první knihy pamětníků začaly vycházet až s mírným odstupem, bylo nutné zážitky vstřebat:

První roky po válce jsem neměla vůbec chuť někomu vyprávět, co jsem si prožila. Krátce po válce mě oslovil jeden lékař z Luže, který se odstěhoval do Ameriky, jestli bych mu nesepsala svoje vzpomínky. Zajímala ho moje historie, čím jsem v koncentráku prošla. Já jsem to ale tehdy musela odmítnout, omluvila jsem se mu, že ještě nenastal ten pravý čas. Potřebovala jsem spíš na hrůzy zapomenout, než si je oživovat. Taky jsem se už nikdy nejela podívat do Osvětimi, měla jsem z toho strach, dnes už mít asi strach nemusím, ale v sebemenším mě návštěva Osvětimi neláká. (Int 31)

Mnozí z mých informátorů se po válce věnovali svému povolání, své rodině a nijak se veřejně neangažovali v otázce připomínání holokaustu. Až s odstupem mnoha desetiletí se velká část z nich účastní besed a přednášek o holokaustu, až s výrazným časovým odstupem jsou schopni své zážitky líčit a předávat svoji zkušenost:

V současné době se třeba zaměstnávám tím, že přednáším na různých přednáškách. Prakticky jsem ta nejmladší generace, která ještě může o válce vykládat ze svých vzpomínek. Možná jsou ještě nějací, kteří se narodili za války, třeba v koncentračním táboře nebo v ghettu, ale ti nejsou schopni o tom vyprávět. Kdežto já si pamatuji na minulost, pamatuji si ty zkušenosti, navíc je mohu obohatit jistými historickými znalostmi, srovnávat osobní zážitky s obecnými poznatky, tak myslím, že je to celkem zajímavé. Ovšem, jakmile my odpadneme, tak pak už budou muset zase to vykládat jenom odborníci. Jednou se mě někdo z nich zeptal, jestli je to pro mě pořád bolestná záležitost přednášet o holokaustu. Tak jsem řekl, že jsem profesionál, že se přece nemůžu dojímat nad svým osudem při každé přednášce, to bych tu přednášku strašně znehodnotil. To nejde mít při

přednášce nějaký hysterický záchvat. Určitá profesionalita vám brání v tom, abyste projevoval své city. Můžete to říkat s určitým zanícením, s určitým prožitkem, ale nemůžete podléhat záchvatům, lomit rukama, to nejde. (Int 5)

Místa spjatá s utrpením, které za války zakoušeli, se odhodlala znovu navštívit zhruba jen třetina mých respondentů. Jedni tvrdí, že se na místa svého utrpení vracet nepotřebují, druzí se takové návštěvy panicky obávají, mají strach, že se jim již překryté vzpomínky ve své intenzitě vrátí. Zbylá třetina se k návštěvě míst odhodlá, zde je ukázka pocitů z tohoto místa, vnímání místa s odstupem patnácti let:

Patnáct let po válce jsem se dokonce podíval do Osvětimi-Birkenau. Padla tam na mě tíseň a vynořily se vzpomínky. Nedovedu zapomenout. Na to nejde nikdy zapomenout. Možná, že lze odpustit, ale nelze zapomenout na takové hrůzy. Souhlasím s Eliem Wieselem, který tvrdí, že v Birkenau vládne nesrovnatelné, hutné, zvláštní ticho. (Int 34)

Hlavních vzpomínkových akcí na koncentrační tábory jsem se vždy zúčastňoval, tudíž jsem s židovstvím stále přicházel do styku. Jedni, kteří přežili, říkají, že nechtějí slyšet nic o koncentráku, že už toho mají dost. Ti druzí žijí pořád v koncentráku. I chudák Arnošt Lustig, se kterým se dost dobře znám, mám pocit, že se z toho zbláznil. On když mluví takhle normálně, tak právě nemluví normálně. (Int 14)

Ve snaze vyrovnat se se zkušeností traumatických zážitků volí tedy přeživší různé strategie. „Jsou dva typy survivorů. Jedni, kteří chtějí všechno popsat a vypovědět do detailů – jakou měly barvu rukavice, které měl esesák, který ukazoval napravo nalevo, prostě vše vylíčit do největších

podrobností. Takový případ byl můj táta, ten to skutečně popsal naprosto do detailu. Jednak to uměl, protože byl reportér, ale hlavně to chtěl napsat, jako memento, varování. Pak je druhý typ lidí, kteří mlčí, neřeknou ani slovo. Tím, že o tom nemluví, zážitky obrazně řečeno vymazávají z paměti, protože vzpomínky jsou příliš bolestné. Příkladem takového postoje byla moje máma“ (Kraus, 2005). Jedni se snaží vypovědět své zážitky, svoji zkušenost verbalizují, snaží se ji uchopit, pojmenovat, a tím se břemene symbolicky zbavit, předat je dál jako memento. Druzí v sobě zážitky potlačují, pokoušejí se je vytěsnit, vymazat z paměti. „Osobní svědectví se často odehrává s jistým opožděním, obvykle až s odstupem mnoha let, přináší tak vhled do žité zkušenosti, a snaží se o přenesení této zkušenosti do slov a gest“⁴ (La Capra, 1998: 11).

4 Překlad autorky.

VI. Místa paměti

VI. 1: Místa paměti a zapomínání

Při vztahování se k místům paměti, svědkům minulé destrukce, bychom se měli ptát, čím jsou tato místa pro naše pochopení minulých událostí významná, čím jsou podstatná pro naše porozumění minulosti. Místa spjatá s událostmi druhé světové války a holokaustu zde zůstala ve své materialitě, ovšem události, kterých byla svědkem, se jeví postupem času, jakoby náležely do jiného světa. Místa žijí svým vlastním životem – „posmrtným životem holokaustu“ (Bauman, 2002). Pouze paměť a záměrné vzpomínkové akty mohou místa a události s nimi spjaté znovu přiblížit. Místa zkázy a destrukce jsou spjatá s událostmi – ovšem pouze ve vzpomínce, ožívány pamětí. Bez intence a snahy oživit paměť, bez čehosi, co Pierre Nora nazývá „vůlí vzpomínat“, by tato místa zůstala pouhými ruinami, pouhou součástí krajiny, místy bez významu (Nora, 1998). Místa paměti existují díky své schopnosti metamorfózy, díky schopnosti sdružovat často protichůdné paměti. Místa paměti mají však tu kouzelnou povahu, že žijí často svým vlastním životem navzdory plánům svých zřizovatelů, jsou neustále proměňována a ožívána novými významy díky lidem, kteří do těchto míst přicházejí a naplňují je svými vzpomínkami. Autentické artefakty jsou využívány v muzejních sbírkách, aby svojí naturalitou a materialitou zpřítomňovaly minulost, aby vybízely zapomenout, že paměť sama o sobě je pouhou metaforickou re-konstrukcí minulosti, nikoliv její literární replikací. Materialita a paměť jsou tak vzájemně provázány a pomáhají jedna druhé.

Vzpomínání má tu schopnost, že zanechává své stopy v krajině či v konkrétních místech spojených s určitou událostí. Zároveň tak paměť tato místa přetváří a spoluvytváří jejich tvář – struktura místa interaguje se strukturou paměti. Každodenní praxe konstruování paměti se vписuje do

charakteru míst a ovlivňuje tak i naše vnímání takového prostoru. Místa poznamenaná zásadními událostmi, „místa traumatu“, tak v sobě nesou jistou stopu, a právě tato místa se stávají předmětem zájmu historiků, památkářů, umělců, politiků, kde každý z nich má jinou představu o podobě tohoto místa, neboť si uvědomují, že jsou významným prvkem nejen lokální, ale i národní, celospolečenské, mnohdy celosvětové paměti (La Capra, 1998).

Místa objektivně vzato, jsou pouhou směsí materiality - cihel, dřeva, betonu, oceli, a význam, který pak nesou a ztělesňují, jim dávají právě návštěvníci a veřejné akce zde pořádané. Tato místa jsou hlavně místy sociálního děje, či místy politického děje (Abélés, 2004). Místy paměti se stávají díky sociálním dějům; paměť, kterou symbolizují je proměnlivá, situační, náchylná zastírání a překrucování, tato paměť je ve své podstatě „hybridní“ (Nora, 1998). To, co je zde vzpomínáno či zastíráno (ať už záměrně, či nezamýšleně) má svůj sociální či společenský původ, tato místa sehrávají důležitou roli politického jeviště. Před otázkou jak s těmito místy naložit, zda vůbec, a pokud ano, tak jaký památník zde vystavět, stojí zadavatelé na místech spjatých s jistými tragickými událostmi; nejedná se pochopitelně pouze o holokaust, rozjitřená debata se vedla například ohledně World Trade Center v New Yorku po útocích z 11. září 2001 (Jordan, 2006). Otázka po statusu míst se týká všech míst spjatých s katastrofou.

Místa spjatá s holokaustem, „místa traumatu“ (La Capra, 1998), jsou sama o sobě nositeli a zprostředkovateli sociální paměti. Místa paměti mají vztah k materialitě a fyzické stránce místa, která hraje svoji roli v připomínání, zároveň jsou konceptuálně konstruována a jejich význam je určován praxí vzpomínání. Tato paměť je strukturována s ohledem k charakteru místa, k příběhu a událostem, které se k němu váží, k fyzickým a dokumentárním důkazům s nimi spjatými. Sociální paměť je též diskursivní, proměnlivá a přizpůsobivá interpretacím a záměrům různých skupin; závislá

na politice a praxi připomínání, závislá na vztahu archivní historie a žité paměti, odvislá od významu lokálních míst, spjatých s holokaustem, v současných sociálních vztazích a obecném diskursu holokaustu (Novick, 1999). Sociální paměť pracuje jak s minulým, tak současným aspektem – soukromé i veřejné vzpomínky na holokaust jsou spoluvytvářeny a formovány současnou praxí vzpomínání – jak památníky či pomníky samotné, tak rituální či vzpomínkové akce a piety, tak i osobní či celospolečenské narativy paměť neustále znovu konstruuje. Paměť je tak konstruována skrze různou optiku, skrze různé instituce vzpomínání.

Vzpomínání se vždy děje v určitém kontextu, je zasazeno do rámce politiky a moci, jeho obsah variuje, vždy se vzhledem k těmto kontextům v jistých aspektech liší. Jako příklad proměny institucionalizovaného vzpomínání může sloužit Památník Terezín, který od svého vzniku až do dnešních dnů doznal podstatných změn, a to v závislosti na politické moci a sociopolitických kontextech. Komunistická optika znázorňovala Terezín jako místo připomínající odboj – v dobovém chápání jakožto jediný uznávaný a představovaný, tedy komunistický odboj. Památník sloužil jakožto symbol antifašistického – komunistického – odboje a jako muzeum vězeňství gestapa. Taková prezentace byla dále podtržena oficiálními statistikami, v nichž se uváděl počet padlých československých občanů; v tomto počtu byli zahrnuti českoslovenští Židé, kteří oficiálně jakožto samostatná kategorie nefigurovali. Předseda Federace židovských obcí kritizuje toto oddělování „hrdinů“ a „Židů“, a upozorňuje na skutečnost, že někteří stále Terezín skrze tuto optiku nazírají. Dochází k rozlišení dvou rovin Terezína (a s fyzickým či místním rozlišením v rámci města dochází i k symbolickému rozlišení na dvě sféry, k rozlišení „míry utrpení“) - dodnes někteří terezínskou Malou pevnost prezentují jako místo utrpení politických vězňů, ghetto pak jako místo koncentrace Židů (Kraus, 2005). Toto místní rozlišení v rámci Terezína tedy zároveň funguje jakožto rozlišení symbolické, které odkazuje k různým dimenzím utrpení.

Proces „vytváření paměti“ je závislý na skupině, která má o připomínání svého aspektu historie, v našem případě aspektu holokaustu, zájem. Způsob připomínání a jeho obsahy jsou závislé na mnoha faktorech, důležité jsou převážně politická orientace, vyznání, národní aspekt. Můžeme se tedy setkat s různými interpretacemi, s „různými holokausty“ (Young, 1995).

VI. 2: Co s místy?

V roce 1947 rozhodl polský parlament, že ruiny osvětimského tábora mají být „navždy zachovány jako památník utrpení polského národa a ostatních národů“ (Young, 1993:130). Samotné prohlášení a definice památníku napovídá o záměrech, které zřizovatelé měli, napovídá cosi o socio-politické atmosféře, a v neposlední řadě ilustruje obecný mechanismus práce s pamětí, její hybridní povahu, zneužitelnost, náchylnost ke zkreslování (Nora, 1998). Potvrzuje se zde teze Marca Abélése o místech politického děje, jehož jevištěm se zde stal bývalý koncentrační tábor Auschwitz-Birkenau (Abélés, 2004). Podobným manipulacím v minulosti se nevyhnulo ani bývalé ghetto Terezín, které v době komunismu připomínalo a oslavovalo antifašistické bojovníky za svobodu, a utrpení židovských obyvatel bylo zmiňováno pouze okrajově (Kraus, 2005).

Takové příklady manipulace jak s místy, tak s událostmi, upomínají k nutnosti se neustále tázat a kriticky přistupovat k oficiálním interpretacím. Provozovatelé míst spjatých s holokaustem tato místa de facto zdědili, jediným jejich úkolem je tato místa spravovat, zprostředkovávat veřejnosti informace o jejich minulém významu, připomínat události s nimi spojené.

Otevírá se zde široké pole možného využití, interpretace a zneužití těchto míst.

Erich Hartmann se zamýšlí nad budoucností pamětních míst, konkrétně bývalých koncentračních a vyhlazovacích táborů – z logiky věci postupem času tato místa, pokud je budeme chtít jako memento zachovat, budou chátrat, a my budeme stát před otázkou, jak s nimi do budoucna naložit. Rekonstruovat tato místa znamená poměrně významně zasáhnout do jejich podstaty, zcela přetvořit jejich materialitu, a v neposlední řadě znamená též proměnu vnímání těchto míst. Jestliže dnešní ruiny slouží jakožto koncentrovaná paměť, jakási hmatatelná trest' minulých událostí, budou ovšem rekonstruované budovy a ubikace, upravované apelplatzy, už pouhou atrapou, muzeem bez autentického náboje. Hartmann nazývá proces udržování těchto míst ve zdánlivě stejném stavu – tuto marnou snahu o *status quo* - „estetizací holokaustu“, která povede k redukci míst paměti ve „sterilní místa“ (Hartmann In Apel, 2002: 116). Tento fakt by tedy mohl zdánlivě naznačovat, že o materialitu, autenticitu a specifičnost míst nejde, že tváří tvář autenticitě takzvaných „míst paměti“ stejně nedokážeme vystoupit ze své každodenní reality a že tato místa jsou pouhou turistickou atrakcí – a to bez ohledu na to, zda jde o autentické či nově vystavěné „kulisy“.

Místa připomínající události holokaustu chátrají, stojíme před otázkou jak s takovými místy paměti naložit, aby nadále sloužila jakožto místa paměti, místa vzpomínky na tragické události. James E. Young přichází s konceptem pojmout tato místa jako místa destrukce – a skrze současnou destrukci též na minulou destrukci poukázat. S odkazem na umělce Horsta Hoheisela klade otázku: „Jak lépe lze připomínat destrukci tolika lidských osudů než skrze destrukci místa?“ (Hornstein, 2003: 59). Nikoli ve vztyčování nových a nových monumentů, ale v upozorňování na destrukci

stávajících, spatřují Hoheisel i Young smysl, destrukci chtějí evokovat právě destrukcí. Jejich cílem a záměrem, na který chtějí upozornit, je myšlenka, že namísto opatřování prázdných míst novou pozitivní formou, je lepší upozornit na absenci lidských životů zase absencí. Odpovědí na destrukci je pro ně zase destrukce.

Materialita míst prezentujících holokaust mizí a proměňuje se stejně jako paměť a významy místům připisované. Management památníku Osvětim musel v minulosti přistoupit k mnohým úpravám místa, musel se snažit tuto materiální prezentaci holokaustu konzervovat, uchovat a často rekonstruovat, pokud se chtěl držet záměru nadále skrze materialitu zprostředkovávat odkaz holokaustu; neboť zkušenost návštěvníků bývalého koncentračního tábora je zprostředkována jednak, jak již bylo řečeno dříve, jejich vlastními významy které si s sebou přinášejí, ovšem zároveň a neméně významně i díky mimetickým formám reprezentace, které nabízejí právě tato místa ve své materialitě (Young, 1993).

Objekty vystavěné za druhé světové války byly určeny pro svůj cíl, a jejich životnost byla limitována účelem, za kterým byly zhotoveny. Materialita má omezené trvání, a proto se areál bývalého koncentračního tábora Osvětim nevyhnul různým úpravám – zrezivělý ostnatý drát byl nahrazen novým, dřevěné strážní věže kontrolující příjezdovou rampu byly zrekonstruovány, cihlové baráky byly zastřešeny a opatřeny okapy, dřevěné okenní rámy byly nahrazeny novými, každé čtyři roky jsou dřevěné části baráků impregnovány (Keil, 2005). Toto úsilí vychází z pocitu, že právě materialita těchto míst nejlépe zprostředkuje jejich původní význam, ovšem stále zde stojíme před otázkou, zda autenticita, o kterou se zřizovatelé snaží, je skutečně i přes tyto zásahy tak přesvědčivá. Pokud by nebyly konzervovány, tyto znaky reprezentace by zchátraly a postupně zmizely, zbyly by pouze znaky absence. Ovšem i znaky absence – jak bude ještě pojednáno – mají svoji vypovídající hodnotu. Management památníku Osvětim zvolil cestu konstruování iluze, převážil diskurs estetiky, a do

značné míry, vzhledem k pocitu nutnosti připomínky a vzpomínky, i diskurs etiky. Stejně jako paměť se neustále dynamicky přetváří a redefinuje, tak i místa doznávají v čase nutných změn. Význam místa byl v poválečných letech neustále vyjednáván, a je zde i nadále patrná snaha o konzervaci jeho materiality, neboť význam místa je podle politiky paměti závislý na struktuře své materiality.

Mizející místa mají tak svojí vlastní povahou a silou upozorňovat na mizející paměť. Neukončený proces vzpomínání, monument v neustálém procesu proměny, může zachovat a formovat život paměti. Nejedná se zde o jakousi krizi reprezentace, spíše o pokus neustále téma oživovat a zachycovat proces vzpomínání v jeho proměnách a životě, neboť paměť jako taková není v určitém monumentu zakonzervována, ale spoluvytváří a konstruuje se právě v interakci monumentu/ místa paměti/ krajiny/ ruiny s návštěvníkem – propojují se zde významy, které se snaží symbolizovat místo, a významy, které si s sebou návštěvník přináší. Místo tak žije svým vlastním životem právě skrze interakci. Právě v interakci se sami stáváme monumentem, nebo jej alespoň spoluvytváříme -necháme na sebe působit místo v jeho materialitě. Práce s pamětí a vzpomínkou se však odehrává v každém jedinci svým specifickým způsobem, každý tak zažíváme a de facto tvoříme jiný, vlastní, monument; každý zakoušíme a poznáváme „jiný holokaust“ (Young, 1995).

Monument, ani významy, které do něho byly projektovány při jeho vzniku, totiž není trvalý, neustále prochází změnami a reinterpetacemi, neboť každý monument spolu s významy a symboly, které má evokovat, vzniká v určitém čase a prostoru a je ovlivněn dobovými politickými, náboženskými či estetickými představami svých tvůrců (a neméně i návštěvníků, na které působí). A navzdory těmto záměrům a představám o významu a orientaci takového monumentu, žijí památníky a pomníky nadále svým životem, interagují s návštěvníky, procházejí procesem neustálé proměny a redefinice, a právě díky tomu mohou tato zdánlivě „mrtvá“ místa

být tak důležitá, a stávat se předmětem sporů a konfliktů (Latour, 2002). Monumenty a památníky totiž žijí svým vlastním životem, navzdory plánům svých zřizovatelů, jelikož návštěvníci přicházející do těchto míst si s sebou přinášejí vlastní významy a symboly, které do „míst paměti“ projektují a vyplňují je tak svými významy (Young In Kwiet). Výsledkem pak je neustálá proměna, naplňování těchto míst novým smyslem a novými významy.

VI. 3: Znaky absence, limity reprezentace

Co se dozvídáme o obětech a pachatelích skrze jejich ostatky a skrze ruiny koncentračních táborů? Z jednoho pohledu lze vidět tyto pozůstatky, tento materiální odkaz jakožto svědectví minulých událostí, jakožto svědectví destrukce. Například ruiny plynové komory a krematoria v Osvětimi-Birkenau slouží jako připomínka nejen samotného plynování a masového vraždění obětí, ale zároveň jako připomínka snahy pachatelů zahltit po sobě stopy, zničit důkazy vraždění. Stojíme tedy před monumentem obětí a zároveň před monumentem viny pachatelů. Na druhé straně se však vtírá otázka, zda připomínka obětí takovým způsobem není pouze připomínkou absence (Apel, 2002). Hromady bot, brýlí, kufrů, zubních kartáčků a jiných osobních předmětů, které kdysi patřili živým lidem, nám tyto osoby připomíná pouze ve své absenci. Nevypovídá nic o jejich individualitě, citovém životě, rodinných vztazích, jejich povaze – připomínají se nám pouze v okamžiku své destrukce.

Oběti se nám zprostředkovávají právě a jenom jako oběti, v momentu své smrti, redukovány na předměty, které zde po nich zůstaly, ovšem připomínka jejich života se zde vytrácí. Oběti jsou představeny ve své zkáze, ve chvíli smrti, nikoli v kontextu komunity, kultury či tradice. Zůstává nezodpovězena otázka, zda skrze takové zobrazení lze postihnout komplexitu všeho, co zde došlo svého konce, celou komplexitu ztráty. Ostnatý drát ohraničující ohromnou plochu bývalého koncentračního tábora,

prázdné ruiny, zbytky mizejících artefaktů – všechno se nám dává ukázat jen ve znacích absence – cihlový komín stojí vprostřed místa, kde stávalo krematorium zničené po osvobození. Prázdnota, destrukce a ztráta k nám promlouvá nejenom pomocí znaků absence, ale právě absencí znaků, „zjevným nedostatkem interpretace a prezentace“ (Keil, 2005:12).

Podstatu absence ve své picture analysis fotografií bývalých koncentračních a vyhlazovacích táborů demonstruje Ulrich Baer, který konstatuje, že veškeré snahy o konfrontaci s minulostí – snaha uchopit, pochopit, vzpomínat či učit – jsou limitovány a determinovány naší pozicí, ze které jsme svědky, ze které zakoušíme a pozorujeme místa minulého děje (Baer, 2000). Baer uvádí jako příklad dvě fotografie – Sobiboru a Ohrdrufu – fotografie, na nichž není vidět žádný hmatatelný důkaz, žádné stopy holokaustu ve své materialitě, neboť fotografie zachycují místa ve své proměně, které doznaly po šedesáti letech od událostí druhé světové války. Na fotografiích můžeme vidět pouze březový háj a vzrostlou trávu. Nic by bez znalosti kontextu a topografie místa nenapovídalo tomu, že v těchto místech docházelo k vraždění a hrůzám holokaustu.

Baer upozorňuje na fakt, že místa vnímáme jako místa spjatá s holokaustem jenom díky širšímu kontextu, do něhož je zasazujeme, díky informacím, které o nich zprostředkovaně získáme; bez tohoto povědomí by se naše vztahování k místu ubíralo zcela jinými cestami. Baer hovoří o problému jak zobrazit-zachytit místa prázdnoty („picturing nothing“). Přeneseně tak upozorňuje na (ne)dostupnost referenčních znaků a odkazů, na sílu jejich reprezentace. I v případě, že máme dostupné informace, svědectví, paměti a „tvrdá data“, zarazí nás prázdnota míst jako například Sobibor či Ohrdruf svojí absencí referenčních znaků, hmatatelných stop. Pokoušíme-li se zde o zarámování tohoto místa, odhalují se nám ve své podstatě limity reprezentace historických poznatků. Tato místa nazývá Baer „non-place“ či „no-man's-land of understanding“ (Baer, 2000: 46).

Vyhlazovací tábory byly zkonstruovány za účelem nejen fyzického vyhlazení obětí, spolu s nimi byla zničena i jejich paměť, jediným účelem a důvodem jejich existence byla smrt. Jen smrt také zbyla. Při návštěvě těchto míst se setkáváme s prostorem, který sloužil k vyhlazení obětí i jejich paměti. Zahlazeny měly být i důkazy o tomto vraždění i destrukci – z tohoto důvodu je dnešní reprezentace těchto míst tak složitá, vypovídající schopnost těchto míst je limitována. Pro zprostředkování významu a pro uchopení minulého musíme zvolit jistou zvláštní optiku – pokusit se z prázdnoty významu a *absence*, která se nám zprvu vyjevuje, vyčíst *znaky absence*. Místo, krajina, prostory a jejich působení na naše smysly je kulturní konstrukcí. Proměnou prvotního pocitu *absence* hmotných či jiných důkazů holokaustu v rozpoznání *znaků absence* získá naše vztahování se k holokaustu novou dimenzi. Místa jsou systémem znaků, místa jsou textem, představují diskursy, jsou nositeli zakódovaných významů, nositeli „agency“ (Macdonald, 2006:123).

VI. 4: Dark tourism

Místa spjatá s událostmi holokaustu, místa, do nichž se určitým způsobem vepsaly události s těmito místy spojené, jsou ikonickými místy sdílených významů a odkazů, naplněna symbolickou hodnotou. Jsou naplněna očekáváními, a vnímání těchto míst je ovlivněno vizuálními či narativními reprezentacemi. Tyto reprezentace, jak je známe z textů, knih, filmů, pamětí, vytvářejí představu jakéhosi sakrálního uctívaného obrazu, a proto ve chvíli, kdy jsme konfrontováni s originálními místy, s autentickou materialitou, přichází cosi jako zklamání, neboť se zdají být jaksi banálnější oproti našim představám. Konfrontace našeho dojmu z reprezentace a skutečných míst přináší jakési rozčarování, neboť prostory nemají auru, jakou jsme očekávali (Keil, 2005).

Místa spjatá s holokaustem jsou do jisté míry sakralizována,

předpokládá se, že jsou naplněna významy a symbolickou mocí. Tato místa jsou důležitá v kontextu kulturní a sociální tradice, jsou součástí „kolektivní paměti“, návštěva těchto míst je součástí sociální konstrukce ritualizovaného vzpomínání, ukotvuje jak osobní, tak kolektivní paměť v určitém místě (Halbwachs, 1992). Sociálně ritualizované vzpomínání se většinou dotýká smrti a tragické historie, proto lze návštěvu míst spjatých s takovým obsahem považovat za „dark tourism“ (Foley, Lennon, 1999). Návštěvou těchto míst se snažíme sociálně uchopit traumata, která se odrážejí v narativech. *Dark tourism* je jakýmsi přenesením a snahou vyrovnat se s traumatem, *dark tourism* je přenesením traumatu na kolektiv.

Příkladem *dark tourismu* je návštěva bývalého koncentračního tábora Osvětim, zde je trauma a smrt koncentrováno zcela evidentně, Osvětim je de facto masovým hrobem. Osvětim jako taková je obecně vnímána jakožto symbol holokaustu. Návštěva Osvětimi je jakýmsi sekulárním rituálem obrození, prostředkem jak zakusit mytické místo vzniku postmodernismu (Bauman, 2002). Většina návštěvníků Osvětimi - Osvětim ročně navštíví okolo 400 000 turistů – sem nepřichází s osobní pohnutkou ritualizovat své vzpomínání na holokaust, proto je zajímavé sledovat proč Osvětim a jí kolektivně připisovaný význam hraje zásadní roli v západním uvažování (Keil, 2005). Proč lidé z celého světa v tak velké míře vyhledávají Osvětim jako svoji turistickou destinaci? Je skutečně záměr provozovatelů výukový, či je Osvětim pouhým turistickým lákadlem cestovních kanceláří těžících z obecné mytické fascinace smrtí a katastrofou? Odpověď na takovou otázku není lehká a nemůže být ani jednoznačná, přesto je zajímavé pokusit se poodhalit motivace návštěvníků i jejich průvodců, pokusit se nahlédnout jakého charakteru je ve skutečnosti *dark tourism*.

Miles jde ve svých úvahách ještě dále a rozlišuje různé dimenze dark tourismu vyplývající z časoprostorového pojetí – hovoří o dark tourismu, darker tourismu a darkest tourismu (Miles, 2002). V tom smyslu, že dark tourism se váže k místům, která nejsou původně spjata s událostmi

holokaustu, jsou přenesena do jiných prostor (např. Holocaust Memorial Museum ve Washingtonu), zatímco darker tourism je spojen s místy holokaustu *per se* (např. bývalý koncentrační tábor Osvětim-Březinka). Darkest tourism „má schopnost transcendovat jak prostorové rozdíly odlišující dark tourism od darker tourismu, tak časovou prodlevu, která dark i darker tourismus odděluje od vzpomínané tragédie. Omezení darkest tourismu jsou spíše technologická než konceptuální. Elektronická interaktivní média jako internet či televize nové generace dláždí cestu darkest tourismu. Bezprostřední a nezprostředkovaný přístup k online nahrávkám vzpomínek pamětníků holokaustu vytvářejí nový druh přímého spojení postmoderního mládí s mizející generací očitých svědků holokaustu“⁵(Miles, 2002: 1176).

Motivace navštěvovat tato místa, destinace dark tourismu, je mnohohrstevná – na vlastní oči uvidět místa veřejné prezentace smrti, navštívit místa kde došlo k individuální či kolektivní tragédii, uvidět a dotknout se materiálního důkazu, symbolické reprezentace smrti, být svědkem ztělesnění a simulace smrti (Wright, 2006). Ovšem motivace různých návštěvníků se pochopitelně liší, nelze všechny jednoznačně označit za konzumenty turistické atrakce. V širším smyslu nelze koncentrační tábor jakožto turistickou atrakci chápat stejně jako jiná turistická místa, od koncentračního tábora se primárně očekává, že je zprostředkovatelem zásadních významů, důležitou reprezentací, místem koncentrované paměti, snažící se o konzervaci autenticity.

Koncentrační tábory jakožto turistická místa podrobil analýze (v jeho podání picture analysis) James Friedman, nachází zde „banální normalitu každodenního života turistických atrakcí“ (Apel, 2002:111). Brána s nápisem „Arbeit Macht Frei“, která vítala vězně v dobách holokaustu, je i dnes vstupním místem do areálu památníku Osvětim, dnes zde stojí recepce, informační stánky a kavárna. Vcházíte-li tedy do prostoru, který je de facto

5 Překlad autorky.

masovým hrobem milionů lidí, který se ve všech svých charakteristikách zdá být místem paměti, doprovází vás cvakání fotoaparátů a davy turistů.

Pokud přijmeme tvrzení Maurice Halbwachse, že „uchopení minulosti dosáhneme pouhým porozuměním, jak je minulost fyzicky zachována v tom, co nás obklopuje,“⁶ pochopíme, že paměť v Osvětimi prochází zásadním procesem proměny (Halbwachs in Keil, 2005: 8). Fyzické působení předmětů a místa má různé struktury, které mají působit na vnímavost návštěvníků. Bývalý koncentrační tábor a ruiny, které z něho zbyly, přeměněny na monument a muzeum, nemohou nic více než zastupovat - symbolizovat události, ke kterým odkazují. Jsou jakýmsi znakem událostí, který se musí bránit změnám, nahrazení znakem jiným. Monument tak události, které prvotně má a chce připomínat, může redefinovat, či jejich odkaz zcela zničit (paměť ve své dynamičnosti a neustálém vyjednávání tak může být fixována a „znehyněna“, zjednodušena na jediný význam). Reprezentace holokaustu má více modů – od snahy o napodobení, ilustraci, reprodukci, umělecké formy, symbolické formy; vždy je však ze své podstaty selektivní, ačkoliv zakotvena v přítomnosti, referuje k minulosti, kterou se snaží zpřítomnit, není však ničím jiným než právě a jenom reprezentací.

6 Překlad autorky.

Závěr

Ve své práci jsem se snažila představit a kriticky nahlédnout různé diskursy holokaustu, rozličné způsoby reprezentace událostí s holokaustem spjatých. Snažila jsem se sledovat dvě linky vztahování se k tragédii – hlavními tématy mé práce byly otázky po funkci zdánlivě neživých míst paměti (*materiálních aktérů*), a otázky po významu narativů (*de facto nehmotných aktérů*) – tyto dvě kategorie, či mody vztahování se k holokaustu mě zajímaly především s ohledem na obraz holokaustu, který tyto instituce konstruují.

V souvislosti s událostmi holokaustu se často používají obraty jako „nesdělitelné“, „nepopsatelné“, „krize reprezentace“, „limity reprezentace“ (Gottlieb, 1990; Macdonald, 2006; Keil, 2005). Přesto jsem se pokusila ve své práci načrtnout možné mody a způsoby vztahování se k událostem holokaustu. Předmětem mého zájmu byl „posmrtný život holokaustu“ (Bauman, 2002), tedy formy jakými žije holokaust nadále v neustálém vyjednávání významů. Rozboru jsem podrobila jednak narativní podoby tohoto vztahování, druhým klíčovým tématem byl rozbor míst paměti. Snažila jsem se za pomoci dvou linek přístupu k událostem holokaustu nastínit možné směřování současného diskursu holokaustu, chtěla jsem upozornit na mnohovýznamovost a neustálou dynamickou proměnu vzpomínání na události holokaustu, a jeho diskursů (Young, 1995).

Zaměřila jsem se podrobně na charakter míst paměti a na povahu narativů, a pokusila se ve své práci nahlédnout na strukturu a „texturu paměti“ (Young, 1993), kterou mají tyto instituce prezentovat. Snažila jsem se odhalit mechanismy, jakými tyto instituce s pamětí pracují, jaký obraz holokaustu podávají. Mojí snahou bylo předeštěřit a pokusit se objasnit problém mechanismů paměti, její situačnost, dynamičnost a lokalizovanost (Nora, 1998; Novick, 1999). Pokusila jsem se na jednotlivých příkladech

poukázat na fakt, že tematizovaná minulost (paměť) je materiálně zpředmětněna – lokalizována – v určitém prostoru (Steir, 2006). Procesem vzpomínání je zpřítomňován časoprostorový kontext; časoprostorové rámce jsou do značné míry produktem kolektivních rámců paměti (Halbwachs, 1992).

Místa či ohniska paměti byla předmětem mého zájmu i s ohledem na jejich využití (zneužití) coby „míst politického děje“ (Abélés, 2004) či „politického aktivismu“ a „politického turismu“ (Huener, 2001). Snažila jsem se ve své práci poukázat na mechanismy zacházení s minulostí, upozornit na praxi, kdy je minulost (paměť na holokaust) prezentována a interpretována takovým způsobem, aby sloužila stávajícím (politickým) zájmům (Novick, 1999). Proto je při analýze diskursů holokaustu nutné kriticky se tázat po povaze těchto zájmů, *jak, kým, kde a při jaké příležitosti* jsou vyjádřeny.

V analytické části jsem rozebírala konkrétní narativy přeživších holokaust, představila klíčové momenty a tematická pole narace, pokusila jsem se vysledovat podobnosti a rozdíly v konstrukci těchto tematických bloků, provedla jsem jejich komparaci (Fischer-Rosenthal, 2001). Při snaze popsat diskursy holokaustu jsem se setkala též s problémem limitů a krize reprezentace holokaustu (Améry, 1999). Při práci s přeživšími jsem byla konfrontována s procesem vztahování se k prožitému traumatu, snaze o jeho verbalizaci, uchopení, překonání a předání (Caruth, 1995). Mohla jsem sledovat práci paměti v procesu konstruování příběhu, kdy paměť ve snaze vyzdvihnout podstatné události, zvěčnit je v textu, ve snaze zabránit zapomnění, postupuje paradoxně cestou specifického zapomnění; neboť paměť formulovaná v textu či naraci je sama o sobě způsobem organizace jiných „forem zapomnění“ (Nora, 1998).

Předmětem mého zájmu byla dále dnešní podoba pamětních míst, proměna materiality v čase a způsoby přístupu k ní – dilemata ohledně

konzervace a rekonstrukce (Keil, 2005). Zaměřila jsem se v této souvislosti i na místa, která svoji původní podobu ztratila, uvedla jsem příklady práce se zdánlivě významově vyprázdněnými místy – a pokusila se zde nastínit optiku, skrze kterou se z *absence* významů stávají *znaky absence* (Baer, 2000; Macdonald, 2006). V neposlední řadě jsem se dotkla problému tzv. dark tourismu (Foley, Lennon, 1999).

Hlavním cílem mé práce byla snaha mapovat „posmrtný život holokaustu“ (Bauman, 2002), proměny jeho vnímání, zacházení s odkazem, vyjednávání přístupu k němu. Mým cílem bylo demonstrovat neustálý proces vyjednávání významů holokaustu, upozornit na jednotlivé aktéry, kteří do tohoto vyjednávání vstupují; ať už se jedná o aktéry *materiální* (místa paměti, artefakty, fotografie), či aktéry *nehmotné* (narativy). Snažila jsem se ve své práci upozornit na neustálý vývoj vztahování se k paměti na holokaust, na konkrétních příkladech jsem se pokusila představit hlavní charakteristiky tohoto vztahování. V neposlední řadě jsem chtěla svojí prací upozornit na neustále se měnící, vyjednávanou a dynamickou povahu paměti holokaustu – *changing shape of holocaust memory* (Young, 1995). Uvědomuji si, že obraz holokaustu, který nastiňuji ve své práci, je jen jistou výsečí z obecné debaty o holokaustu (Cole, 2000), že moje postřehy a analýzy byly limitovány přístupem, který jsem zvolila, a materiálem, který jsem se rozhodla zkoumat. Přesto doufám, že jsem svojí prací alespoň částečně kriticky přispěla do debaty o holokaustu.

Literatura

Abélés, Marc. 2004. Politika jako divadlo. In Petr Skalník (ed.) *Politická kultura: antropologie, sociologie, politologie*. Praha: Set Out. Str.13 – 42.

Améry, Jean. 1999. *Bez viny, bez trestu. Pokus o zvládnutí nezvládnutelného*. Praha: Mladá fronta.

Anheier, Helmut, Nuno Themudo. 2002. *Organizational forms of global civil society: implications of going global*. In: H. Anheier, M. Glasius, M. Kaldor (Eds.) [Global Civil Society 2002](#), Oxford: Oxford University Press. 191-210.

Apel, Dora. 2002. *Memory Effects: The Holocaust and the Art of Secondary Witnessing*. New Jersey: Rutgers University Press.

Ashplant, Timothy G., Graham Dawson, Michael Roper (eds.). 2004. *Commemorating War: The Politics of Memory*. New Brunswick, Londin: Transaction Publishers.

Assman, Jan. 2001. *Kultura a paměť. Písmo, vzpomínka a politická identita v rozvinutých kulturách středověku*. Praha: Prostor.

Bach, Jonathan, Stark, David. 2004. *Link, Search, Interact: The Co-Evolution of NGOs and Interactive Technology*. Theory, Culture & Society, Vol. 21, No. 3, 101-117. Dostupné z: <
<http://www.sociology.columbia.edu/people/faculty/stark/publications.html> >

Baer, Ulrich. 2000. *To Give Memory a Place: Holocaust Photography and the Landscape Tradition*. *Representations*, No. 69. Special Issue: Grounds for Remembering (Winter, 2000), pp. 38 – 62. Dostupné z: <

<http://links.jstor.org/sici?sici=0734-6018%28200024%290%3A69%3C38%3ATGMAPH%3E2.0.CO%3B2-3>>

Baer, Alejandro. 2001. *Consuming History and Memory through Mass Media Products*. European Journal of Cultural Studies. Vol.4 No.4 Str. 491-501. London: Sage Publications.

Bahloul, Joelle. 1996. *The Architecture of Memory (A Jewish Muslim Household in Colonial Algeria, 1957 – 1962)*. Cambridge University Press.

Bauman, Zygmunt. 2002. *Modernost' a holokaust*. Bratislava: Kaligram.

Belpoliti, Marco. 2003. *Hovory s Primo Levim 1963 – 1987*. Praha: Paseka.

Berger, Peter, Thomas Luckmann. 1999. *Sociální konstrukce reality: pojednání o sociologii věděni*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.

Besancon, Alain. 2000. *Nemoc století. Komunismus, nacismus a holocaust*. Praha: Themis.

Bitrich, Tomáš. 2000. *Metodologické aspekty archivace a sekundární analýzy kvalitativních dat*. Digitální archiv Medard Dostupné z: < <http://medard.institut.cz/czmetod.htm#DEFSA> >

Bryant, Lia et al. 2007. *Exploring the Gendering of Space by Using Memory Work as a Reflexive Research Method*. International Journal of Qualitative Methods 6(3).

Caruth, Cathy (ed.). 1995. *Trauma and Experience*. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press.

Cole, Tim. 2000. *Selling the Holocaust : from Auschwitz to Schindler: how history is bought, packaged, and sold.* London, New York: Routledge.

Cole, Tim. 2000. *Scales of Memory, Layers of Memory: Recent Works on Memories of the Second World War and the Holocaust.* Journal of Contemporary History, Vol.37 (I), p.129-138 London: Sage Publications.

Epstein, Julia, Lori Hope Lefkowitz. 2001. *Shaping Losses: Cultural Memory and the Holocaust.* Urbana, Chicago: University of Illinois Press.

Findor, Andrej. 2000. *Národná identita jako naratívna konštrukcia.* Sociológia. č.32/1 Bratislava.

Fischer-Rosenthal, Wolfram. 1997. *Potíže s identitou.* Biograf č.12/1997 Praha.

Fischer-Rosenthal, Wolfram, Gabriele Rosenthal. 2001. *Analýza narativně-biografických rozhovorů.* Biograf č.24/2001 Praha.

Foley, Malcolm, John .J. Lennon. 1999. *Interpretation of the Unimaginable: The U.S. Holocaust Memorial Museum, Washington, D.C., and „Dark Tourism“.* Journal of Travel Research. Vol.38, London: Sage Publications.

Giddens, Anthony. 1991. *Modernity and Self-identity.* Cambridge: Polity Press.

Golbert, Rebecca L. 2002. *Holocaust Sites in Ukraine: The Politics of Memorialization.* The National Council for Eurasian and East European Research.

Gottlieb, Roger S. (eds). 1990. *Thinking the Unthinkable. Meanings of the Holocaust*. Paulist Press, New York/ Mahwah.

Halbwachs, Maurice. ([1926] 1992). *On Collective Memory*. Chicago: Chicago University Press.

Hamar, Nora. 2002. *Nalézání a vynalézání sebe v příběhu: O narativní konstrukci židovských identit*. Biograf 27/2002.

Haas, Aaron. 1990. *In the Shadow of the Holocaust. The Second Generation*. London: I.B.Tauris and Co Ltd Publishers.

Hatch, M. J. 1997. *Organization theory. Modern, Symbolic and Posmodern Perspectives*. Oxford University Press.

Havelka, Miloš. 2000. *Paměť a dějiny*. In: Wagnerová, Alena. 2000. *Neodsunuté vzpomínky. Česká zkušenost pohraničí*. Praha: PROSTOR.

Hornstein, Shelley, Florence Jacobowitz (eds.). 2003. *Image and Remembrance. Representation of the Holocaust*. Indiana University Press.

Huener, Jonathan. 2001. *Antifascist Pilgrimage and Rehabilitation at Auschwitz: The Political Tourism of Aktion Sühnezeichen and Sozialistische Jugend*. German Studies Review, Vol. 24, No. 3, (Oct., 2001), pp. 513 – 532. Dostupné z: < <http://links.jstor.org/sici?sici=0149-7952%28200110%2924%3A3%3C513%3AAPARAA%3E2.0.CO%3B2-Z>>

Jordan, Jennifer A. 2006. *Structures of Memory: Understanding Urban Change in Berlin and Beyond*. Stanford University Press.

Kabele, Jiří. 1998. *Přerody. Principy sociálního konstruování*. Praha: Karolinum. 1998.

Kahan, Claire. 2001. *Geographies of Loss*. In: Epstein, Julia, Lori Hope Lefkowitz. 2001. *Shaping Losses: Cultural Memory and the Holocaust*. Urbana, Chicago: University of Illinois Press. p. 30-51.

Kazmierska, Kaja. 2001. *Konstrukce vyprávění o životní zkušenosti války*. Biograf 26/2001.

Keil, Chris. 2005. *Sightseeing in the Mansions of the Death*. *Social and Cultural Geography*, 6:4, 479-494. University of Gloucestershire, Cheltenham.

Keller, Jan. 1996. *Sociologie byrokracie a organizace*. Praha: Slon.

Kwiet, Konrad, Jürgen Mathäus. 2004. *Contemporary Responses To The Holocaust*. Greenwood Publishing Group.

La Capra, Dominick. 1998. *History and Memory after Auschwitz*. Cornell University Press. Ithaca, London.

La Capra, Dominick. 2001. *Trauma, Absence, Loss*. Baltimore, MD and London: Johns Hopkins University Press.

Latour, Bruno. 2002. *Když věci vracejí úder*. Biograf 29/2002.

Le Rider, Jacques. 2000. *Zapomnění, paměť, dějiny*. In: *Střední Evropa*. revue pro středoevropskou kulturu a politiku. 99 č.4/2000 Praha.

Levi, Neil, Michael Rothberg (eds.). 2003. *The Holocaust: theoretical readings*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

Lipstadtová, Deborah L. 2001. *Popírání holocaustu. Sílicí útok na pravdu a*

paměť. Praha: Paseka.

Macdonald, Sharon. 2006. *Words in Stone?: Agency and Identity in a Nazi Landscape*. *Journal of Material Culture* 2006; 11; 105. Dostupné z: <<http://mcu.sagepub.com/cgi/content/abstract/11/1-2/105>>

Miles, William, F. S. 2002. *Auschwitz: Museum Interpretation and Darker Tourism*. *Annals of Tourism Research*, Vol. 29, No. 4, pp.1175 – 1178, 2002.

Misztal, Barbara A. 2003. *Theories of Social Remembering*. Maidenhead, Philadelphia: Open University Press.

Nora, Pierre. 1998. Mezi paměti a historií, In *Politika paměti. Antologie francouzských společenských věd*, Cahires du CeFReS, No 13. [Nora, Pierre (ed.) (1992) *Les Lieux de mémoire*, vol.7 Paris: Les Frances, La Republique, Le Nation. 7 vols].

Novick, Peter. 1999. *The Holocaust in American Life*. Boston, New York: First Mariner Books.

Pěkný, Tomáš. 2001. *Historie Židů v Čechách a na Moravě*. Praha: Sefer.

Rosenfeld, Alvin. 1997. *Thinking about the Holocaust*. Bloomington: Indiana University Press.

Ross, Henryk, Thomas Weber. *Lodz Ghetto Album*. 2004. London: Chris Boot.

Shantal, Teria. 1999. *The Experience of Meaning in Suffering Among Holocaust Survivors*. *Journal of Humanistic Psychology*. Vol.39 No.3 pp. 96-124. London: Sage Publications.

- Schütze, Fritz.** 1999. *Narativní interview*. Praha: Biograf.č.20/99. str.33-51.
- Stier, Oren Baruch, J. Shawn Landres.** 2006. *Religion, Violence, Memory, and Place*. Bloomington, Indianapolis: Indiana University Press.
- Struk, Janina.** 2004. *Photographing the Holocaust: Interpretations of the Evidence*. London: I.B. Tauris and Co. Ltd.
- Todorov, Tzvetan.** 1998. *Zneužívání paměti* In: Antologie francouzských společenských věd: Politika paměti. Cahiers du CeFReS, no.13.
- Todorov, Tzvetan.** 2000. *V mezní situaci*. Praha: Edice Souvislosti. Mladá fronta.
- Wheatcroft, Geoffrey.** 2000. *Úskoky používání paměti*. Střední Evropa. Revue pro středoevropskou kulturu a politiku. Praha: Střední Evropa č.4/2000 str.25-33.
- Wright, Craig A.** 2006. *Philosophical and Methodological Praxis in Dark Tourism: Controversy, Contention and the Evolving Paradigm*. Journal of Vacation Marketing 2006; 12; 119. Dostupné z: <
<http://jvm.sagepub.com/cgi/content/abstract/12/2/119>.>
- Young, James E.** 1988. *Writing and Rewriting the Holocaust. Narrative and the Consequences of Interpretation*. Bloomington, Indianapolis: Indiana University Press.
- Young, James E.** 1993. *The Texture of Memory. Holocaust Memorials and Meaning*. New Haven, London: Yale University Press.
- Young, James E.** 1995. *The Changing Shape of Holocaust Memory*. New York: The American Jewish Committee.

Analyzovaná Interview:

Interview 1 – 57

Kraus interview. 2005.

Příloha 1:

Stručný profil informátorů

Z důvodů anonymizace používám v textu při citacích z interview šifry, jimiž jsem si jednotlivé informátory označila. Zde uvádím alespoň nejstručnější charakteristiku narátorů (uvádím pohlaví a rok narození). Celkem jsem měla při analýze k dispozici 57 interview, ve své práci ovšem cituji pasáže pouze z některých z nich.

Int 1 – žena, ročník narození 1922

Int 2 – muž, ročník narození 1928

Int 3 – muž, ročník narození 1919

Int 4 – žena, ročník narození 1929

Int 5 – muž, ročník narození 1929

Int 6- žena, ročník narození 1924

Int 7- žena, ročník narození 1926

Int 8 – žena, ročník narození 1930

Int 9 – žena, ročník narození 1916

Int 10 – muž, ročník narození 1933

Int 11 – žena, ročník narození 1935

Int 12 – muž, ročník narození 1931

Int 13 – žena, ročník narození 1922

Int 14 – muž, ročník narození 1922

Int 15 – muž, ročník narození 1930

Int 16 – žena, ročník narození 1925

Int 17 – muž, ročník narození 1928

Int 18 – muž, ročník narození 1924

Int 19 – žena, ročník narození 1928

Int 20 – muž, ročník narození 1931

Int 21 – žena, ročník narození 1923

Int 22 – muž, ročník narození 1922
Int 23 – žena, ročník narození 1921
Int 24 – žena, ročník narození 1926
Int 25 – muž, ročník narození 1924
Int 26 – žena, ročník narození 1924
Int 27 – muž, ročník narození 1922
Int 28 – žena, ročník narození 1923
Int 29 – muž, ročník narození 1928
Int 30 – žena, ročník narození 1931
Int 31 – žena, ročník narození 1924
Int 32 – muž, ročník narození 1932
Int 33 – žena, ročník narození 1926
Int 34 – muž, ročník narození 1921
Int 35 – muž, ročník narození 1924
Int 36 – žena, ročník narození 1930
Int 37 – žena, ročník narození 1930
Int 38 – žena, ročník narození 1929
Int 39 – muž, ročník narození 1921
Int 40 – žena, ročník narození 1920
Int 41 – žena, ročník narození 1940
Int 42 – muž, ročník narození 1919
Int 43 – muž, ročník narození 1925
Int 44 – žena, ročník narození 1936
Int 45 – muž, ročník narození 1924
Int 46 – žena, ročník narození 1928
Int 47 – muž, ročník narození 1916
Int 48 – žena, ročník narození 1924
Int 49 – žena, ročník narození 1921
Int 50 – žena, ročník narození 1923
Int 51 – muž, ročník narození 1934
Int 52 – žena, ročník narození 1935
Int 53 . muž, ročník narození 1924

Int 54 – muž, ročník narození 1942

Int 55 – muž, ročník narození 1916

Int 56 – muž, ročník narození 1932

Int 57 – žena, ročník narození 1922